

ГОРАН ДАВИДОВИЋ

**ЈУГОСЛОВЕНСКИ НАРОДНИ ПОКРЕТ „ЗБОР”
У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ 1935 – 1945. ГОДИНЕ**

Горан Давидовић
УУ 32000 Чачак
Међуопштински историјски архив Чачак

UDK: 342.34 (497.11)

У склопу свеопштих преиспитивања у коме се налази српски народ на почетку XXI века, посебно се ставља акценат на претходну историографију. На светлост дана изалазе многе чињенице које дају нови поглед на историју грађанског рата у Србији 1941 – 1945. године. Јавност је до сада слику тих догађаја могла да стекне само из литературе писане од стране победника – комуниста, који су политичке и идеолошко непожељне садржаје прошлости забрањивали, потирали и мењали. Историју су често проучавали „проверени” кадрови изван историјске струке, за потребе дневне политике, због чега је често изостајала ваљана научна критика.

Једна од мало истражених тема, која је поново постала актуелна, је и ЈНП „ЗБОР”. Покрет је био толико облепљен етикетама и обавијен велом тајни, како од стране противника тако и од самих збораша, да

је обичном човеку немогуће доћи до стварне слике тога покрета. Веома мали број радова о ЗБОР-у је објављен у земљи, а нешто више у емиграцији. Свака страна има своје виђење. Овакво двојство историографије узрочник је многих „проучених” проблема, јер ниједна сукобљена страна не одустаје од свог виђења.

На политичку сцену Краљевине Југославије појављује се почетком 1935,¹ као реакција на кризну друштвено-политичку југословенску стварност крајем двадесетих и почетком тридесетих година XX века. Председник покрета постао је Димитрије Љотић.² ЈНП „ЗБОР” је био чврсто организован и дисциплинован мањински покрет са одређеном идејном и политичком линијом, који је, по стилу свог наступа, одударао од уобичајене српске политичке традиције. Сумирајући програм и идеје овог покрета, они би се могли сажети у четири прокламована циља: створити југословенску нацију, створити сталешку државу са планском привредом, остварити морални препород југословенског друштва и окупити најбоље на том послу.³ У досадашњој литератури, изузев емигрантске, покрет је, без изузетака, оцењиван као профашистички. Иако се залагао за сталешку монархију и против либералне демократије, то никако не може бити разлог његовог поистовећивања са фашистичким покретима у Италији и Немачкој. Оно што је у основи ЗБОР тражио, било је враћање на идеализирано патријархално друштво, засновано на традиционалним моралним принципима и чврстим друштвеним оквирима. Покрет има неколико додирних тачака са једним бројем идеја које се налазе у фашизму, али је глобално далеко од њега, првенствено због свог снажног хришћанства и монархизма.

Збораша су имали свој грб, штит са класом и мачем и химну „Војска смене”. Једни друге су ословљавали са „Друже”. Најчешћа парола била им је „Са вером у бога и победу Збора”. Имали су и омладинску организацију „Бели орлови”.⁴ У редовима покрета налазила су се лица различитих занимања и националности. Карактеристично је да су по-

1. Мирко Бојић, *Југословенски народни покрети ЗБОР, 1935 – 1945*, Београд, 1996, стр. 25 – 32. ЈНП „ЗБОР” настаје спајањем више организација које су у свом програму као основу имале интегрални југословенски национализам (Југословенска акција, Звеза словенских војаков, Здружење борцев Југославије – БОЈ, Мали Збор из Херцеговине, група око Димитрија Љотића). Пошто су објављена „Основна начела” и „Смернице”, у Љубљани је 6. јануара 1935. године потписан документ о стварању Југословенског народног покрета „ЗБОР”.

2. Димитрије Љотић рођен 12. августа 1891. у Београду. Дипломирао је на правном факултету у Београду 8. јула 1913. године. Учесник Првог светског рата. Од 16. фебруара 1931. министар правде у влади Петра Живковића. Погинуо у саобраћајној несрећи у Словенији 23. априла 1945. године.

3. „ЗБОР” је био за парламентаризам, али на сталешко корпоративној бази, где би народ организован у задругама и по сталезима бирао најспособније које ће слати у парламент.

4. Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, Београд, 1984, стр. 39.

крету приступили у великом броју свештеници СПЦ. Велики су утицај имали међу средњошколском омладином и на Београдском универзитету, где су водили огорчену борбу са комунистима.⁵

У политичком деловању ЈНП „ЗБОР“-а у Југославији, а тиме и у чачанском крају, битна су два периода: први, који обухвата време од постанка до априлског рата, и други, од 1941. до 1945. године.

У предратном периоду, покрет два пута излази на изборе, али не осваја ниједно посланичко место. За време владе Милана Стојадиновића, перманентно су гоњени.⁶ Увек су се залагали за јединствену Југославију, насупрот тежњама фашистичких и ревизионистичких сила, као и Коминтерне. Руководство покрета је реално сагледавало спољно-политичку ситуацију у којој се налазила Југославија пред почетак Другог светског рата, у процепу између два сукобљена и зараћена тора светских моћника. Залагали су се за политику дубоке неутралности Југославије, а не за савез са Немачком, нити за приступање Тројном пакту. Због сталне критике унутрашње и спољне политике владе Цветковић – Мачек, као и кнеза Павла Карађорђевића, покрет је био изложен прогонима, а забрањен је 16. новембра 1940. године.⁷ Став према Тројном пакту су променили тек када је потписан, јер би свака евентуална промена била кобна по Југославију, што се и обистинило. Димитрије Љотић, председник и идеолог ЗБОР-а, истицао је, у тим тренуцима, да Југославија мора да буде браћена ако буде нападнута и у том смислу је послао директиву чланству.⁸ У краткотрајном и неславном априлском рату, чланови ЗБОР-а су узели активно учешће у одбрани земље. Нема доказа да су помагали Немце у овом рату, иако су оптужени као петоколониши и кривци за пораз.

Катастрофалним поразом и окупацијом земље, наступа један тежак и незахвалан период рада за ЗБОР, који престаје да се понаша као класичан политички покрет. За збораше, политика под окупацијом је била јасна и непромењива: требало је после слома избећи сваку даљу авантуру, биолошки сачувати српски народ и због тога сарађивати чак и са окупатором. Тај корак је учињен на основу процене да се светски сукоб неће решити у Србији и на Балкану, и да би сваки устанак био из-

5. Бранислав Глигоријевић, *Напад Љотићевца на студенте Техничког факултета у Београду у октобру 1940. и распуштање Љотићевог „Збора“*. ИГ, 2, 1963, стр. 52 – 81. Сукоб студената збораша и комуниста на Техничком факултету у Београду 23. октобра 1940. године искоришћен је као повод за забрану деловања ЈНП „ЗБОР“ 16. новембра 1940.

6. М. Бојић, *нав. дело*, стр. 145. Сукоб са М. Стојадиновићем је кулминирао хапшењем 32 члана Збора и Д. Љотића, 26. октобра 1938. пред децембарске изборе. Љотић је био у затвору 36 дана, па пуштен без суђења.

7. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 94.

8. Исто, стр. 96.

лишан и погубан по српски народ. За време окупације ЗБОР престаје да прима нове чланове, да врши директну зборашку пропаганду, да одржава зборашке конференције или зборове. Поједини зборашки прваци који излазе пред јавност не чине то као чланови или представници покрета, него као представници Комесарске управе или Недићеве владе. Једина два остварења која се без резерве могу приписати зборашима су Српски добровољачки корпус и Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци.

Активније учешће у животу и раду окупирале Србије зборашки узимају после дизања устанка, као добровољци. Војна сарадња српских добровољаца са Немцима у сламању устанка и Ужичке републике правдана је спасавањем српског народа од немачких колективних одмазди. Међутим, у том периоду десиле су се три велике трагедије, у Мачви, Краљеву и Крагујевцу, које српски добровољци нису могли у потпуности да спрече. Не улазећи у проблематику ових трагедија, треба рећи да је послератна режимска историографија највише потенцирала на крагујевачкој трагедији, занемарујући краљевачку трагедију, где је стрељано и око 200 чланова и симпатизера ЗБОР-а.⁹ У циљу спасавања српске омладине од комунистичке пропаганде и немачких одмазди, Димитрије Љотић је предложио оснивање Завода за принудно васпитање у Смедеревској Паланци. Циљ је био да се омладина преваспита у националном духу. Завод је приказиван као концентracиони логор, иако се зна да су омладинци ту учили школу и занате, бавили се спортом и културним активностима, имали су зидне новине, право да посете и приме посете, па чак и дозволу за излазак у град. Да би омладини доказали да пут болшевизма води у катастрофу, у Заводу су изучавали и дела Маркса, Енгелса, Лењина и Стаљина.¹⁰

Пуна подршка Комесарској управи, Недићевој влади, стварање Српског добровољачког корпуса, тражење модуса вивенди са четничким покретом и интервенције код немачког окупатора су биле основне линије њихове акције усмерене у циљу биолошког спасавања српског народа. Поразом српских националних снага крајем 1944. године, повукли су се у Словенију. Почетком маја 1945. године део српских добровољаца напушта Словенију и предаје се Англоамериканцима у Итали-

9. Ђоко Слијепчевић, *Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Минхен, 1978, стр. 336.

10. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 198, 200, 210.

ји. Други део се предаје Енглезима у Аустрији. После споразума са комунистима, Енглези их на превару предају партизанима, који стрелјају преко 3.000 српских добровољаца у Кочевским шумама.¹¹

ПРЕДРАТНИ ПЕРИОД Активности у периоду 1935 – 1937. године

Прве акције ЗБОР-а у Чачку, по речима адвоката Раденка Лазовића, почеле су пред познате Јевтићеве изборе 5. маја 1935. године. Одмах по оснивању ЈНП „ЗБОР“-а, 6. јануара 1935. године покрету су приступила и три Чачанина – адвокат Раденко Лазовић, Јован Сарачевић и Драгутин Модерчин, који је у то време био пребачен за судију Окружног суда у Чачку.¹²

Промена политичког курса Намесништва дочекана је у чачанском крају са великим надама и очекивањима. Народ у овом крају тражио је отворено обнављање парламентаризма, иако је у све то уносио сувише страсти и смоција. „Народ по свом менталитету и карактерним особинама, иако поштен, доиста је живог темперамента и у сукобима и свађама, склон је физичком обрачунавању, што се највише дешава по годишњим вашарима и црквеним саборима. Особито се овакви случајеви дешавају у сукобима због политичких размимоилажења.”¹³ Расписивање избора за 5. мај 1935. године изазвало је праву политичку „грозницу” у чачанском крају.

Статут ЈНП „ЗБОР“-а у то време није био усвојен, тако да ЗБОР у чачанском крају пред мајске изборе није имао своју територијалну организацију. После одлуке руководства покрета о изласку на парламентарне изборе, Раденко Лазовић је добио задатак да постави кандидатске листе у три чачанска среза – трнавском, љубићком и драгачевском (у саставу Дринске бановине) и да све учини, по закону, да се те листе и потврде.¹⁴ Три члана ЗБОР-а, колико их је тада било у Чачку, нису била довољна да потврде листу, па су Раденку Лазовићу, као предлагачу, листу потписивали његови пријатељи и познаници. Он је ипак успео да потврди листе у сва три среза и тако омогући истицање земаљ-

11. М. Бојић, нав. дело, стр. 233.

12. Међуопштински историјски архив Чачак (у даљем тексту ИАЧ), Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

13. ИАЧ, Фонд Дринска бановина. Пов. Д. З., К-1, бр. 19, извештај Краљевској банској управи о политичкој ситуацији у трнавском, љубићком и драгачевском срезу.

14. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

ске листе Димитрија Љотића у чачанском крају. Појаву нове листе за изборе пренео је и левичарски лист у Чачку – „Чачански глас”.¹⁵

ЈНП „ЗБОР”, који је заступао нешто сасвим ново на политичкој сцени Краљевине Југославије, био је велика непознаница за становништво чачанског краја. Да би народ упознао са зборашким политичким циљевима, Раденко Лазовић је пред мајске изборе по чачанском крају растурио много пропагандног материјала, који је углавном добијао из Београда (на пример летак „Смисао наше борбе”, Димитрије Љотић, март 1935).¹⁶ Покренут је и један недељни лист, „Нова Југославија”, чији је власник и одговорни уредник био Раденко Лазовић, Изашла су свега четири броја у тиражу од по 300 примерака. До мајских избора изашла су три броја: први број 1. априла, други број 17. априла и трећи број 3. маја 1935. године. Сва три броја су интонирана у духу зборашке идеологије и предизборне пропаганде. Последњи, четврти број, изашао је тек 27. октобра 1935. године.¹⁷ Већину чланака су писали Раденко Лазовић и Драгутин Модерчин, али има и чланака са потписима Димитрија Љотића и Велмара Јанковића.

У уводном чланку првог броја листа „Нова Југославија”, под насловом „Зашто наступамо”, Драгутин Модерчин пише о циљевима и разлозима настанка покрета. За кризу у југословенском друштву криви највише либералну демократију и страни капитал, па предлаже да се треба борити за организацију југословенског капитала, а да Југославија, природом обдарена земља, има све услове за стварање националног капитала у служби заједнице. У осталим чланцима овог броја истичу да су против изборне корупције, да се боре за другачије схватање политике и за социјалну правду.¹⁸

Појава новог листа у Чачку забележена је само у локалном левичарском листу „Чачански глас” 6. априла 1935. године, где је наведено да је лист орган странке Димитрија Љотића, без даљих коментара.¹⁹ Међутим, већ у наредном броју листа „Чачански глас”, од 13. априла, долази до напада на ЈНП „ЗБОР” и Димитрија Љотића. У чланку под насловом „Једна априлска шала”, чачански комунисти наводе да је ЗБОР фашистички покрет, а лист „Нова Југославија” орган фашистичке групе Димитрија Љотића, који доноси плеву клевета на један друштвени систем.²⁰ Овде треба напоменути једну контрадикторност

15. „Чачански глас”, год. IV, бр. 13, 6. април 1935, стр. 3.

16. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 147-а.

17. Радован Маринковић, М. Боковић, *Гласоноше времена*, Чачак, 1992, стр. 45.

18. „Нова Југославија”, бр. 1, 1. април 1935, стр. 1 – 4.

19. „Чачански глас”, год. IV, бр. 13, 6. април 1935, стр. 4.

20. „Чачански глас”, год. IV, бр. 14, 13. април 1935, стр. 13.

чачанских комуниста, окупљених око листа „Чачански глас“, где они бране постојећи друштвени систем Краљевине Југославије, што је било у супротности са ставовима КПЈ. Од тада почиње и сукоб чачанских збораша и комуниста, који ће се трагично рефлектовати нарочито за време Другог светског рата.

Очекивало се да ће редакција листа одговорити на овај напад комуниста у свом другом броју листа „Нова Југославија“. Директног одговора нема, али се он може наслутити кроз уводни чланак Драгутина Модерчина „Какву Југославију хоћемо“. По њему, „Нова Југославија је крик наше душе и идеал за којим чезнемо! Нова Југославија, Југославија равноправних грађана у којој ће владати правда и законитост, рад и благостање, Југославија потпуне слободе не само политичке, већ и економске слободе – то је циљ за који се боримо“.²¹

Обраћајући се свим друштвеним слојевима преко листа „Нова Југославија“, чачански збораша су истицали да је ЈНП „ЗБОР“ за парламентаризам, али на сталешко корпоративној бази, где би народ, организован у задругама и сталежима, унутар својих задруга и сталежа бирао најспособније које ће слати у парламент.²² До даљих напада листа „Чачански глас“ није дошло, јер је убрзо забрањен од власти као комунистички лист. Треба истаћи да лист „Нова Југославија“ није у својим чланцима директно нападао ниједну политичку групацију, већ је само износио програм и циљеве ЈНП „ЗБОР“.

На парламентарним изборима, 5. маја 1935. године, листа Димитрија Љотића је у целој Краљевини Југославији добила само 25.705 или 0,84% гласова, што није било довољно ни за један посланички мандат. У Дринској бановини, у чијем саставу су била и три чачанска среза, листа Димитрија Љотића је добила 1.482 гласа.²³ У три изборна среза чачанског краја листа Љотића је добила укупно 14 гласова или 0,04%. Кандидати на листи су били:

– у срезу трнавском: Раденко Лазовић, адвокат из Чачка, заменик Драгутин Модерчин, судија Округног суда у Чачку (9 гласова);

– у срезу љубићком: Радослав Аџемовић, кафеџија из Мрчајеваца, заменик Раденко Лазовић, адвокат из Чачка (3 гласа);

– у срезу драгачевском: Раденко Лазовић, адвокат из Чачка, заменик Младен Протић, пензионер из Гуче (2 гласа).

21. „Нова Југославија“, бр. 2, 17. април 1935, стр. 1 – 2.

22. Исто, стр. 4.

23. Момчило Исић, *Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године*, Зборник радова Народног музеја у Чачку, XXIV, Чачак, 1994, стр. 320 – 321.

На овим изборима владина листа, листа Богољуба Јевтића, одне-ла је убедљиву победу у чачанском крају и за разлику од других делова земље, овде није било жалби на нерегуларност избора, нити је долази-ло до поништавања истих, мада су избори одржани под снажним прити-ском власти. Због изборног неуспеха листе Димитрија Љотића у чачан-ском крају, Раденко Лазовић говори да је био исмејаван од својих поли-тичких противника.²⁴ Нарочито су се у томе истицали чачански кому-нисти, који су у свом новом листу „Нови глас” пораз Љотићеве листе прокоментарисали кроз чланак „Пораз фашизма код нас”.²⁵

И поред великог изборног неуспеха, чачански збораша наставља-ју рад. Непосредно по изборима, Раденко Лазовић организује предава-ње Димитрија Љотића у Чачку, који се тада први пут представља Чача-нима. Предавање је одржано 28. јула 1935. године у сали хотела „Срп-ски краљ”. Предавање је отворио Раденко Лазовић, одржавши један краћи говор о политичкој ситуацији, а потом је дао реч Димитрију Љо-тићу, који је одржао једно дуже предавање, где је поред осталог рекао: „Уређење са парламентарним режимом, широком демократијом, није могуће спровести, јер су нам прилике од после рата показале да демо-кратски режим ништа доброг не може донети”. На предавању је било присутно преко 150 лица и предавање је, сем мањих упадица левичар-ских елемената, протекло у реду и миру.²⁶

После првог представљања и предавања Љотића у Чачку, нема неких већих активности чачанских збораша све до 27. октобра 1935, ка-да објављују последњи број листа „Нова Југославија”. Поред спољно-политичког прегледа у овом броју, кроз чланак „Наша чачанска поли-тика”, осврћу се и на комуналне проблеме у Чачку. За неуређену кана-лизацију и прљавштину по граду, чачански збораша криве партијску затрованост водећих људи града. „И док се овај политички меч у Чач-ку изводи, дотле Чачани гутају прашину, трпе смрад, иду цомбастом калдрмом, а њихова деца, у недостатку школских зграда, добијају повр-шно наставу”.²⁷ Предлажу да се за председника општине постави један исправан и способан човек који ће се посветити искључиво градској по-литици. Међутим, лист је убрзо угашен због недостатака материјалних средстава.²⁸

24. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

25. „Нови глас”, бр. 3, 24. мај 1935, стр. 2.

26. ИАЧ, Фонд Дринска баповина, Пов. Д. З, К-1, бр. 62.

27. „Нова Југославија”, бр. 4, 27. октобар 1935, стр. 4.

28. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

Гашење листа је утицало и на остале политичке активности збораша у чачанском крају, којих нема за један дужи период све до 14. јуна 1936. године. Тада је организовано предавање о циљевима ЈНП „ЗБОР“-а у сали хотела „Крен“ у Чачку. Предавање је отворио Раденко Лазовић, одржавши краћу беседу о циљевима покрета, о фашизму, комунизму и партијама. Главни део предавања, о циљевима ЈНП „ЗБОР“-а, одржали су др Данило Грегорић и Јездимир Тошић, студент Техничког факултета у Београду, који је говорио у име зборашке омладине. На предавању, коме је присуствовало око 350 лица, били су присутни као гости и збораша из Ужица.²⁹ У току 1936. године појављују се и први претплатници на лист „Отаџбина“ у чачанском крају (Милош Катанић, село Бечањ).³⁰ Међутим, збораша немају неких већих успеха у ширењу своје идеологије по чачанском крају.

У 1937. години нема неких значајнијих активности чачанских збораша. Једина већа активност те године је учешће у противконкордатским демонстрацијама, које су одржане у Чачку 22. августа 1937. године и имале сличан епилог као и „крвава литија“ у Београду.³¹ Наиме, тога дана после црквене службе и одржаног парастоса преминуломе патријарху Варнави, одржан је збор у црквеној порти. На збору је председавао месни парох Милан Туцаковић, иначе члан ЈНП „ЗБОР“-а. Било је присутно око 1.200 људи из свих срезова чачанског краја, па и из ужичког и таковског среза са већином свештеника из тих крајева. Међу присутнима било је људи различите политичке оријентације, присталица ЈРЗ, УО, ЈНП „ЗБОР“, па чак и комуниста предвођених др Драгишом Мишовићем. У почетку су говорили свештеници Милан Туцаковић и Алекса Тодоровић, архијерејски намесник среза жичког, такође члан ЈНП „ЗБОР“-а. Када се на говорници појавио Драгољуб Павловић, члан Демократске странке, који је својим говором испровоцирао симпатизере ЈРЗ-е, дошло је до физичког обрачуна између присталица ЈРЗ-е и осталих политичких групација. Посредовањем свештеника ситуација се смирила, а збор приведен крају. У овом сукобу, у црквеној порти, лакше је повређен и један члан ЗБОР-а из Чачка, Срећко Симеуновић – Хаос.³² Сукоб је касније настављен на улицама града. У Чачку је тога дана била ванредна ситуација. Било је пуно разбијених излога, пожара и тешко повређених лица. Срески начелници су за ове

29. ИАЧ, Фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-2, бр. 38.

30. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 152.

31. ИАЧ, Фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-3, бр. 50.

32. Народни музеј Чачак. Писмо Срећка Симеуновића од 24. августа 1937. године српском протојерејском намеснику г. Милутиновићу није регистровано.

догађаје оптужили месно свештенство, које се наводно није држало њихових наредби.

После ових немилих догађаја наступа један дужи период неактивности чачанских збораша, све до друге половине 1938. године. Зборови се не држе, али се пропагандни материјал стално растура по народу.

Активности у периоду од 1938. до 1941. године

Период неактивности чачанских збораша, од скоро годину дана, правдан је немогућношћу рада, јер је то било време премоћи „свемоћне народно - фронтоске политике, која је била удружила онда јаке пријатеље демократе и комунисте...”³³ За Чачак се у то време сматрало да је комунистички центар западне Србије, а комунисти су већ тада били заклето непријатељи ЈНП „ЗБОР”-а.

После три године Димитрије Љотић поново долази у чачански крај. Збор је заказан за 21. август 1938. године у Прељини, срезу љубићком.³⁴ Комунисти из Чачка су сазнали за овај збор, па су се припремали да га онемогуће и да збор разбију. И заиста, на самом почетку збора, на Љотића су почела да падају јаја, патлици и каменице. Димитрије Љотић је био погођен каменом у главу. Дошло је чак и до пуцњаве у којој су рањена два лица. Намера комуниста је успела и збор је прекинут. Интервенисала је жандармерија, која је виновнике сукоба ухапсила.³⁵ Збораша су Љотића склонили у кућу Тимотија Радовановића, угледног земљорадника из Прислонице, где је сачекао воз за Београд.³⁶ Извештај о инциденту који се догодио у Прељини објавили су и београдски листови „Политика” и „Правда”. Димитрије Љотић није био задовољан њиховим извештајима о овом инциденту, па им је послао један чланак који су наведени листови и објавили. У том чланку Љотић наводи да је напад био организован са знањем и одобрењем владе Милана Стојадиновића, која се „притом није устручавала да се спрегне са ноторним комунистима...”³⁷

Заказивањем нових парламентарних избора за 11. децембар 1938. године, појачава се активност чачанских збораша. Број чланова се по-

33. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

34. Исто.

35. ИАЧ, Фонд Дринска бановина, Пов. Д.З., К-4, бр. 3238/38, извештај КБУДБ упућен Министарству унутрашњих послова 8. септембра 1938. године.

Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 78.

36. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, препис из листа „Наша борба”, 6. септембар 1942. године.

37. Архив Југославије, фонд Станислава Кракова (102 - 7 - 19), Димитрије Љотић, „Нови скандал владе Стојадиновића”, препис.

већава. Покрету приступају јавно Драгутин Булић, свештеник и професор веронауке чачанске гимназије, и ранији симпатизер покрета Михаило Николић, трговац из Чачка.³⁸

Према статуту ЈНП „ЗБОР“-а, основне јединице покрета су чиниле месне и среске организације. Среска организација се оснивала за сваки административни срез, а месна организација се оснивала у сваком месту у коме је било најмање тридесет чланова.³⁹ У том тренутку у Чачку није било довољно чланова ни за срески ни за месни одбор, али су зато постављени повереници. Повереник за срез трнавски је био Раденко Лазовић, адвокат из Чачка, а за срез љубићки Милисав Ђуракић, бравар из Љубића. За сада не постоји податак ко је био повереник за драгачевски срез.

Повереници за чачански крај су од руководства ЈНП „ЗБОР“-а, после расписивања нових избора, добили задатак да поново истакну кандидатску листу Димитрија Љотића. У циљу реализације добијеног задатка, одржали су неколико „приватних“ састанака по селима ради састављања кандидатске листе. Сакупили су довољан број потписа и листа је поново потврђена.⁴⁰

Расписивањем нових парламентарних избора појачава се политичка активност и осталих политичких групација у чачанском крају. Основна карактеристика политичких прилика и односа у чачанском крају током 1938. године је оштрина сукоба између два тора, владиног и опозиционог. Најтеже је било уочи самих избора, када су се инцидентне ситуације понављале из часа у час.

Пошто су поставили кандидатску листу, чачански збораци су почели са предизборном кампањом. Растурено је доста пропагандног материјала. Део материјала су добијали из Београда (летак „Шта хоће Димитрије Љотић“, „Гласај за листу Димитрија Љотића“⁴¹), а један део су и сами штампали и растурали по чачанском крају (летак „Честити народе“, којим се прога Алекса Тодоровић, старешина организационог подручја, обраћа бирачима из срезова жичког, студеничког и три чачанска подручја⁴²). Изборни програм и циљеви ЗБОР-а су исти као и за претходне изборе. Предизборна кампања је била највише уперена против владе Милана Стојадиновића, што се може и видети из летка „Гла-

38. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К - 1, рег. бр. 9.

39. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 37.

Правила ЈНП „ЗБОР“, Београд, 1936, стр. 1 – 22.

40. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К - 1, рег. бр. 9.

41. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К - 1, рег. бр. 147-а.

42. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К - 1, рег. бр. 147-а.

сај за листу Димитрија Љотића”. Настављени су сукоби са чачанским комунистима, који и физички насрћу на чачанске збораше. После предизборног скупа ЈРЗ-е у Чачку, 9. децембра 1938. године, који су комунисти растурили, нападнута су и два омладинца ЗБОР-а испред биоскопа „КРЕН” – Милутин Пропадовић и Радомир Кречковић, који су том приликом лакше повређени.⁴³

На парламентарним изборима 11. децембра 1938. године, листа Димитрија Љотића је добила укупно 30.734 или 1,01% гласова, што опет није било довољно ни за један посланички мандат иако су на овим изборима добили пет хиљада гласова више него на претходним.⁴⁴ У Дринској бановини освојили су 3.806 гласова, дупло више него на претходним изборима. У три чачанска среза листа Љотића је освојила укупно 210 гласова, што је представљало успех у односу на претходне изборе када су освојили само 14 гласова. Организационо подручје покрета, у које су улазила и три чачанска среза са жичким (43 гласа) и студеничким (105 гласова), освојили су укупно 358 гласова. Кандидати ЈНП „ЗБОР”-а у чачанском крају за ове изборе су били:

– у срезу трнавском: Милован К. Борђевић, земљорадник из Бањице, заменик Михаило Николић, трговац из Чачка (26 гласова или 0,24 %);

– у срезу љубићком: Душан Пауновић, земљорадник из Доње Трепче, заменик Стеван Јовановић, земљорадник из Коњевића (69 гласова);

– у срезу драгачевском: прота Алекса Тодоровић, свештеник из Краљева (родом из драгачевског села Негришори), заменик Јаков Јовичић, земљорадник из Граба (115 гласова или 1,45%).⁴⁵

Известан напредак који је примећен на овим изборима, позитивно је деловао на чачанске збораше у циљу појачавања активности. Чланство се повећава. Покрету приступају Средоје Митровић, председник столарске задруге „Будућност” у Чачку, и Драгомир Лукић, који се у то време досељава из Ваљева у Чачак.⁴⁶

Почетком новембра 1939. године чачански збораша оснивају своју среску организацију. На састанку, који је одржан 14. новембра 1939. године, уз присуство 34 члана покрета, формиран је срески одбор за срез трнавски. У одбор су ушли – председник Средоје Митровић, столар из Чачка, потпредседник Радаило Ђелкапић, земљорадник из Сла-

43. Душан Азапац, *Кица над зрадом – пашроле сећања и 1941*, Београд, 1979, стр. 66 – 67.

44. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 47.

45. М. Исид, нав. дело, стр. 326 – 327.

46. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

тине, благајник Драгутин Булић, свештеник из Чачка, секретар Михаило Николић, трговац из Чачка, уз седам чланова одбора.⁴⁷

После формирања среског одбора почела је живља активност чачанских збораша. До септембра 1940. године одржали су осам седница „на којима су решавана разна питања унутрашње организације и доношене одлуке за рад у народу и на терену“.⁴⁸ На другој седници одбора је обезбеђен сав технички материјал – књиге, печати, итд. Одређена је месечна чланарина од 5 динара и решено је да се крене са организовањем пропагандних конференција по селима. Срески одбор ЈНП „ЗБОР“-а за срез трнавски узимао је учешће и на конференцијама и предавањима Димитрија Љотића у Крагујевцу, Краљеву и Горњем Милаповцу.⁴⁹ Одржали су и један број партијских конференција по селима среза трнавског: 2. децембра 1939. године у Жежевици су говорили Драгомир Лукић, Раделко Лазовић и Михаило Николић; 3. децембра 1939. године у Слатини су говорили Радаило Ђелкапић, Раденко Лазовић, Михаило Николић, Средоје Митровић и Драгомир Лукић; 10. децембра 1939. године у Заблаћу и Горичанима су говорили Раденко Лазовић, Драгомир Лукић и Михаило Николић.⁵⁰

Година 1940. је година прогона и забране ЈНП „ЗБОР“-а од стране владајућег режима, али и година највећих активности чачанских збораша и покрета у целини. Димитрије Љотић је 14. јануара 1940. године одржао предавање у Чачку, у сали хотела „КРЕН“, на тему – „Драма савременог човечанства“.⁵¹ Сала хотела је била пуна, а по извештају Начелства среза трнавског било је присутно око 350 лица. Предавање је у потпуности успело, јер је прошло без инцидента. Треба нагласити да на зборашким конференцијама нису присуствовале само њихове присталице, већ су долазили и други да чују шта то зборашки ново проповедају.

Срески одбор ЗБОР-а у Чачку је одлучио да се, због успеха, предавање Љотића понови и закаже за 7. април 1940. године.⁵² У ту сврху по граду су излепљени плакати. Због успеха на претходном предавању, чачански комунисти су претили да „Љотић не само што овога пута неће одржати предавање, него неће изпети ни главу из Чачка“.⁵³ Срески

47. Исто.

48. Исто.

49. Исто.

50. Исто; ИАЧ, фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-5, бр. 86, 88, 93. и 94.

51. Исто; ИАЧ, фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-6, бр. 2.

52. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 9; ИАЧ, фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-6, бр. 47.

53. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 9.

начелник Чачка, желећи да са себе скине сваку одговорност ако се нешто Љотићу догоди, тражио је од Раденка Лазовића да предавање откаже, што је он одбио. Предавање је ипак одржано у заказаном термину. Димитрије Љотић је одржао предавање на тему „Народне невоље и ЗБОР”.⁵⁴ Комунисти су покушали да прекину предавање, али су их редари ЗБОР-а на време избацили, због чега је касније срески одбор добио писмену похвалницу од старешинства ЈНП „ЗБОР”-а.⁵⁵

После овог инцидента, чачански комунисти су почели „да физички нападају по улицама Чачка...” омладинце ЈНП „ЗБОР”-а.⁵⁶ Овај податак потврђује и Младен Стефановић, наводећи да су се комунисти и скојевци супротстављали зборашима у Чачку „и физички, како би их одвратили од разорне фашистичке идеологије којом су настојали да затрују и осталу омладину”.⁵⁷ Поводом ових напада комуниста, чачански збораша су 25. маја 1940. године издали један опширан летак под насловом „Комунистички терор у Чачку”,⁵⁸ настојећи да становништво чачанског краја увере у „разорну делатност комуниста и скојеваца, слуга и плаћеника Москве”.⁵⁹ Михаило Николић је, 28. маја 1940. године, растурао по граду летак „Грађанству града Чачка”, са својим потписом.⁶⁰ Садржај летка је уперен против комуниста у коме се Николић брани од извесних комунистичких клевета. Наиме, комунисти су га оптужили да је убио Арсу Новаковића, што је било нетачно јер је Михаило Николић био ослобођен пресудом првостепеног суда под бр. 17540 од 21. јуна 1927. године. У јуну 1940. године, збораш Срећко Симеуновић-Хаос објављује плакат под насловом „Комунистима – олошу града Чачка”.⁶¹ На седници Среског одбора ЗБОР-а у Чачку, 24. априла 1940. године, одлучено је да се почне са интензивнијим прикупљањем чланова.⁶² Интензивнија акција на прикупљању нових чланова је убрзо дала резултате, и 8. маја 1940. године је примљено 20 нових чланова, а 24. јуна 1940. године још 6 чланова. Бројно стање Среског одбора ЈНП „ЗБОР” је до септембра 1940. износило 60 чланова.⁶³

54. ИАЧ, фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-6, бр. 47.

55. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

56. Исто.

57. М. Стефановић, *Деловање Љотићевог покрета ЗБОР у чачанском крају (1935–1945)*, Зборник радова Народог музеја у Чачку, XVII Чачак, 1987, стр. 295.

58. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

ИАЧ, фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-6, бр. 66.

59. Исто.

60. ИАЧ, фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-6, бр. 65.

61. М. Стефановић, *Деловање Љотићевог покрета ЗБОР у чачанском крају (1935–1945)*, стр. 295.

62. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

63. Исто.

Када говоримо о члановима покрета ЗБОР, неминовно се поставља и питање који су то људи прихватили и ширили зборашку идеологију у чачанском крају. У редовима чачанских збораша налазили су се људи различитих занимања, имовног стања, па чак и националности. Оно што је карактеристично је да се поред сељака, радника и солунских ратника, у покрету налазио и велики број свештеника и интелектуалаца из Чачка. Када је у питању омладинска организација „Бели орлови”, њени чланови су били углавном најбољи ученици својих школа.

Период успона у раду чачанских збораша резултирао је у добијању, од старешинства ЈНП „ЗБОР”, сопственог организационог подручја. Чачанско организационо подручје обухватало је следеће срезове: трнавски (Чачак), љубићки (Прељина) и драгачевски (Гуча). За старешину организационог подручја Димитрије Љотић је званично, 28. јуна 1940. године, поставио Раденка Лазовића, адвоката из Чачка. У декрету о постављењу, Раденку Лазовићу су одређене дужности „да предложи Главном тајништву постављење и смену среских и месних повереника и организација и даје им иницијативу и инструкције; да стриктно извршава наредбе и одлуке Главног тајништва; да одржава сталну везу са постојећим организацијама покрета „ЗБОР” на својој територији, старајући се да организација постане одлично средство зборашке идеологије...”⁶⁴

Стварање чачанског организационог подручја је захтевало и отварање канцеларије покрета у Чачку. Један локал у Скадарској улици број 9 узет је у закуп, 1. септембра 1940. године, где су сместили своју канцеларију.⁶⁵ Одлучили су да у новоотвореној канцеларији држе предавања о програму и циљевима покрета, пошто је влада још априла 1940. године донела одлуку о забрани јавних зборована. Тако је већ 7. септембра 1940. године Александар Вишњевски, судија Окружног суда у Чачку, одржао у канцеларији покрета предавање члановима и симпатизерима ЗБОР-а на тему „Комунизам, фашизам и сталешко уређење државе”.⁶⁶

На седници Саветодавног одбора ЈНП „ЗБОР”-а, одржаној 8. септембра 1940. године у Београду, сагледана је спољна и унутрашња политичка ситуација земље, активност ЗБОР-а и утврђени су даљи задаци.⁶⁷ На овом саветовању, извештај о раду чачанских збораша поднео је Раденко Лазовић, старешина организационог подручја. На саветовању

64. ИАЧ. Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 3.

65. ИАЧ. Фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-6, бр. 80.

66. ИАЧ. Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 5. и 9.

67. Исто, рег. бр. 4. и 9.

су дати конкретни задаци за рад са народом, посебно на указивање предстојећих опасности које вребају нашу земљу. Спровodeћи одлуке са овог саветовања, Срески одбор ЗБОР-а за чачански крај је већ 19. септембра 1940. године издао летак „Ко има уши да чује, нека чује”, којим су народу чачанског краја указивали на предстојеће опасности.⁶⁸

Због оставке општинске управе у Доњој Трeпчи (љубићки срез), 13. октобра 1940. године су одржани нови избори за председника општине и општинску управу. ЈНП „ЗБОР” је кандидовао Благомира Новичића, члана покрета и ковача из Доње Трeпче. Кандидат ЗБОР-а је победио на овим изборима са 225 гласова, док је кандидат ЈРЗ-е имао 215 гласова.⁶⁹

После ове победе у Доњој Трeпчи, активност збораша се нарочито појачава у љубићком срезу. Драгутин Булић, старешина пропагандног одсека, 22. октобра 1940. године обилази љубићки срез, и то Прeљину, Доњу и Горњу Трeпчу, где је са члановима и симпатизерима покрета одржао састанке у вези са припремом терена за оснивање месних организација по тим местима.⁷⁰ Међутим, ова акција није реализована због наступајућих догађаја. Сукоб на Техничком факултету у Београду, 23. октобра 1940. године, између студената збораша и комуниста, узет је као повод за забрану политичке активности ЈНП „ЗБОР”-а.⁷¹ У овом сукобу, на страни збораша учествовао је и Светолик Луња Лазаревић, бивши чачански гимназијалац. Он је учествовао и у организацији бекства из кућног притвора Димитрија Љотића, 15. новембра 1940. године.⁷²

Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије упутило је, 26. октобра 1940. године, наређење полицијским органима у земљи, да у местима у којима постоје организације ЈНП „ЗБОР”-а, изврше претрес и заплене архиву покрета, поскидају амблеме и доставе спискове лица која су вршила било какву функцију у покрету са „свим личним, општим и политичким подацима о њима”. Одмах после овог наређења, 2. новембра 1940. године, стиже ново, да се провери истинитост и аутентичност потписника који су својевремено поднели захтев да се одобри организовање ЗБОР-а. Начелник Одељења за државну зашти-

68. ИАЧ. фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-6, бр. 85.

69. ИАЧ. Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 7.

70. Исто.

71. Бранислав Глигоријевић, *Напад љубићкеваца на студенте Техничког факултета у Београду у октобру 1940. и распуштање Љубићкевог „Збора”*. ИГ, 2, 1963, стр. 52 – 81.

72. Боровоје Карапанчић, *С Вером у Бога, за Краља и Отаџбину – Добровољци 1941 – 1991*, Кливленд, Охајо, САД, 1991, стр. 136 – 137.

ту Министарства унутрашњих послова Цветан Цека Ђорђевић, телефонски је 6. новембра 1940. године издао наређење свим банским управама, „да лично срески начелници употребе сву своју умешност да се лица која су потписала спискове одрекну потписа или одустану од истих и да за то позивају појединачно – сваког засебно.“⁷³

Полицијски органи, придржавајући се наредби, употребили су при провери потписа сва средства да се чланови ЗБОР-а одрекну својих потписа и организације. Због тога треба посумњати у извештај Начелства среза трнавског, да се већина чланова из Чачка „без колебања“ одрекла потписа и организације.⁷⁴ Међутим, чачански зборашки сами оповргавају овај извештај. У Мрчајевцима је, 14. новембра 1940. године, ухапшен Борислав Васиљевић због илегалног растурања летака ЈНП „ЗБОР“.⁷⁵ У ноћи између 1. и 2. децембра 1940. године, по Чачку је растурено доста зборашких летака под насловом „Дан уједињења“. По зидовима кућа су исписане пароле „Долази ЗБОР“, а између ове две речи био је нацртан лик Димитрија Љотића.⁷⁶

Начелство среза трнавског је у својим извештајима Дринској бановини упорно негирало постојање ЗБОР-а у Чачку, али је у извештају од 21. марта 1941. године написано „да је ЈНП „ЗБОР“ појачан у Чачку, нарочито код средњошколске омладине, где се чешће дешавају сукоби и туче између ђака.“⁷⁷

Прогон и илегални рад ЈНП „ЗБОР“-а трајао је све до мартовског пуча 1941. године. Нападом Немачке и њених савезника на Југославију, чачански зборашки, у складу са директивама врха покрета,⁷⁸ узимају активно учешће у одбрани земље. После краткотрајног и неславног априлског рата, већи део чачанских зборашки, који је учествовао у овом рату, је заробљен и интерниран у Немачку. Међу заробљенима је био и старешина организационог подручја Раденко Лазовић, који је у немачком логору остао до краја Другог светског рата, а потом емигрирао у САД.

73. Бранислав Глигоријевић, нав. дело, стр. 52 – 81.

74. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 84.

75. ИАЧ, фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-6, бр. 90.

76. Исто, К-6, бр. 104. и К-7, бр. 2.

77. Исто, К-7, бр. 28.

78. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 96.

Омладинска организација ЈНП „ЗБОР” – „БЕЛИ ОРЛОВИ” у Чачку

Омладинска организација ЗБОР-а у Чачку, Бели орлови, основана је на седници Среског одбора која је одржана 24. јуна 1940. године.⁷⁹ На тој седници за старешину омладинске организације изабран је Србољуб Павловић, студент медицине из Чачка. Њега је на тој дужности убрзо заменио Павле Никитовић. За благајника је изабран Милан Мајерхофер, а за секретара Милутин Пропадовић.

Чланови Белих орлова су били углавном добри ученици, а неки од њих и међу најбољим ученицима чачанске гимназије, као на пример Павле Никитовић.⁸⁰ Најјаче упориште су имали у чачанској гимназији. Омладинска организација је у септембру 1940. године имала укупно 40 чланова и 30 симпатизера у гимназији, а ван гимназије 7 радника омладинаца.⁸¹

Рад омладинске организације се сводио углавном на борбу са ђацима-комунистима у чачанској гимназији. Број ђака – комуниста у гимназији је био велики и „читава одељења имала су само једног или двојицу националних ученика”.⁸² Скојевци су у гимназији организовали и изводили разне идеолошко-политичке и практичне акције у циљу, како је то комунистичка историографија говорила, „сузбијања акција конзервативних грађанских политичких партија”.⁸³ Милутин Пропадовић наводи и да се већина наставничког колегијума гимназије заносила Марксом и Лењином.⁸⁴ По тада важећим просветним правилима, политички рад у школама је био забрањен, али су омладинци ЗБОР-а сматрали да би био „злочин оставити комунисте да сами вршљају по гимназијама, јер без једне друге духовне идеје, идеје националистичке, професори и просветне власти нису у стању да сузбију навалу комунистичку на душе наших средњошколаца.”⁸⁵ Сукоби у гимназији су били нарочито жестоки пред рат, када су комунисти и физички насртали на омладинце ЗБОР-а. Активност Белих орлова у гимназији је била углавном пропагандног карактера, растурањем зборашких плаката, летака и брошура. За примену физичке силе зборашких омладинаца у изворима нема података.

79. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

80. Исто, рег. бр. 135, диплома Павла Никитовића.

81. Исто, рег. бр. 9.

82. Милутин Пропадовић, *Психологија партизанске војске*, „Наша борба”, бр. 20, 18. јануар 1942, стр. 7.

83. Др Андрија Б. К. Стојковић, Др Бранко В. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837 – 1987*, Чачак, 1987, стр. 301 – 302.

84. М. Пропадовић, наведени чланак.

85. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

Своју активност у гимназији, и поред забране политичког деловања по школама, нису крили. Да их просветне власти не би прогониле, Срески одбор ЈНП „ЗБОР“-а у Чачку је своје омладинце саветовао „да у сваком погледу буду добри ученици“.⁸⁶ За своју активност имали су и подршку једног дела наставничког колегијума чачанске гимназије, који је био национално опредељен, пре свега од Драгутина Булића, Драгослава Митровића, Радована Вељовића, Радмиле Живковић и других.⁸⁷

Срески одбор ЗБОР-а у Чачку је, захваљујући пре свега својој омладинској организацији, растурио по чачанском крају доста пропагандног материјала. Омладинци су учествовали и у прикупљању прилога од становништва за покрет. Примали су и продавали за покрет часописе „Вихор“, „Збор са Косова“ и „Билтен“. Распродали су 300 комада књижица „Драма савременог човечанства“ и „Идеали савремене омладине“. У Чачку и околини су разделили много летака, плаката и штампане литературе, и то: „Пендрек, пендрек, пендрек“, као одговор на један противнички летак под истим насловом – 500 комада; „Комунистички терор у Чачку“ – 1.100 комада; „Да ли је СССР Русија“ – 3.500 комада; „Комунисти нас варају“ – 150 комада; „Шта хоће комунисти“ од Најдановића – 1.000 комада; „Шта хоће комунисти“ од једног члана Збора у Чачку – 1.000 комада; „Зашто је ухапшен Љотић“ – 850 комада; „Шта хоће Љотић“ – 850 комада; „Порука фашистичком шегрту“ – 850 комада; „Радниче“ – 1.000 комада.⁸⁸

На основу горе наведених података, може се констатовати да су омладинци растурили велику количину пропагандног материјала. Утврђивањем времена настанка сваког појединачног летка, може се видети да су омладинци ЗБОР-а у Чачку били веома активни и пре оснивања своје организације 24. јуна 1940. године. У просторијама покрета у Чачку одржавали су састанке и предавања. Србољуб Павловић, председник Белих орлова, је 15. септембра 1940. године одржао предавање о раду Руске заграничне омладинске организације.⁸⁹ Забраном ЈНП „ЗБОР“-а, новембра 1940. године, и омладинска организација прелази на илегалне услове рада. Тај рад се опет сводио на растурање пропагандног материјала и писање парола по зидовима кућа у Чачку. Нарочито су били активни у чачанској гимназији, где су сукоби са комунистима бивали све чешћи.⁹⁰

86. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 9.

87. Др Андрија Б. К. Стојковић, Др Бранко В. Ковачевић, и.д., стр. 302.

88. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 9.

89. Исто.

90. ИАЧ, фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-7, бр. 28.

За време окупације велики број омладинаца ЗБОР-а у Чачку је ступио у редове Српског добровољачког корпуса. Богдан Ћосић и Павле Никитовић су били васпитачи у Васпитном заводу у Смедеревској Паланци.⁹¹

РАД ПОД ОКУПАЦИЈОМ

Период од априлског слома до 22. јуна 1941. године

Слом и распад Краљевине Југославије априла 1941. године, немачка окупација Србије и њена реорганизација на свим пољима, радикално су изменили карактер ЗБОР-а и перспективе за његов рад. „Основна начела” и „Смернице” ЗБОР-а нису у тим данима представљали анализе и одговоре за новонасталу ситуацију. Руководство покрета је, после слома државе, заузело став да треба избећи сваку даљу авантуру због биолошког опстанка српског народа, јер Србија не може озбиљније утицати на исход светског рата. На седници Саветодавног одбора ЗБОР-а, крајем априла 1941. године, одлучено је, иако су Димитрије Љотић, Драгослав Обућина и Митрофан Матић били против, да се уђе у колаборацију.⁹² На основу Хашке конвенције, окупирана Србија 30. априла 1941. године добија Комесарску управу у којој су биле заступљене све предратне политичке групације, осим КПЈ и Земљорадничке странке.⁹³ Народни покрет „ЗБОР” даје два представника у Комесарску управу, инжењера Милосава Васиљевића и др Стевана Иванића.⁹⁴ Добијањем дозволе за рад од немачког окупатора, руководство ЗБОР-а обнавља везе са чланством у унутрашњости Србије. Циљ је био да се сазна право стање на терену, расположење народа и активност комуниста, да би се одредио правилан став према окупатору.

Забраном политичког деловања ЈНП „ЗБОР”-а новембра 1940. године, распуштен је и забрањен и Срески одбор ЗБОР-а у Чачку. Везе са Београдом су прекинуте. Рат и немачка окупација Србије су то стање још више погоршали. Чланови ЗБОР-а из Чачка, који су учествовали у рату и били заробљени, одведени су у Немачку. Чланство чачанских збораша је преполовљено. Део чланства који је избегао заробљеништво, сазнавши да је председник покрета Димитрије Љотић жив, покушава да успостави контакт са њим и старешинством

91. М. Стефановић, *Професионална организација ЗБОР Димитрија Љотића 1934–1945. Докtorsка теза*, Приштина, 1980, стр. 661–662.

92. Б. Капанџић, *нав. дело*, стр. 360.

93. М. Бојић, *нав. дело*, стр. 164.

94. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 115.

ЗБОР-а.⁹⁵ Везе су обновљене крајем априла 1941. године и из Чачка почињу да стижу први извештаји.

Први извештај из Чачка шаље 13. маја 1941. године Павле Никитовић, старешина омладинске организације. У извештају наводи имена заробљених чланова из Чачка од стране Немаца, за које се треба заложити да се пусте на слободу: Раденко Лазовић (старешина организационог подручја), Жика Томашевић, Будимир Димитријевић, Драгослав Митровић, Света Максимовић, Радован Јокић, Новица Недељковић, Божидар Недељковић, Јелесије Јовановић, Петар Плазинић, Илија Кнежевић, Мехмед Хоџић, Илија Марковић, Велимир Пропадовић, Матија Вујовић, Радиша Вујовић, Љубиша Вујовић, Милутин Ђерамилац и Милан Пантић.⁹⁶ Поред извештаја о стању у покрету, из Чачка стижу и извештаји о стању и расположењу народа. Предратни председник Среског одбора ЗБОР-а у Чачку Средоје Митровић, у писму од 14. маја 1941. године, упозорава Љотића да је код народа сакривено доста оружја и да их не би комунисти изненадили треба „организовати полицију, а по могућству и збораше наоружати са знањем њихових власти”.⁹⁷

Предратни сукоб са комунистима се наставља, али и са групацијама које су остале верне избегличкој влади. Најчешћа мета напада је био свештеник Драгутин Булић. Драгутин Булић је нападнут 6. јуна 1941. године на улици од стране свештеника Милисава Протића, пароха села Жежевице.⁹⁸ Истог дана, у једном разговору коме су присуствовали збораша Милутин Пропадовић и Павле Кречковић, директор Прве мешовите гимназије Драгомир Младеновић је оптужио збораше „да су криви за пропаганду и да су сви петоклонаши”.⁹⁹ Комунисти су, 15. јуна 1941, покушали да у Булићево двориште подметну две гранате.¹⁰⁰ Међутим, било је и конфликта са немачким окупатором. Немци су, 24. маја 1941, после једне анонимне дојаве, тражећи сакривено оружје, извршили претрес манастира Благовештење, чији је старешина био монах Николај, члан Збора. Али, нису нашли наводно „сакривено оружје”. Приликом претреса, немачки војници су пуцали преко Николаја „жељећи да га тим присиле да ода место где је он тобоже сакрио оружје”.¹⁰¹

95. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 13.

96. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 12.

Већина наведених је остала у заробљеништву до краја рата.

97. Исто, рег. бр. 13.

98. Исто, рег. бр. 16.

99. Исто, рег. бр. 16.

100. Исто, рег. бр. 18.

101. Исто, рег. бр. 14.

Поред ових сукоба са предратним политичким и идеолошким противницима, било је и унутрашњих трзавица међу чачанским збораши-ма. Старешинство омладинске организације у Чачку, Павле Никитовић, Милутин Пропадовић и Милан Мајерхофер су тражили, 25. маја 1941, од главног секретара ЗБОР-а Милорада Мојића да се из покрета избаци Михаило Николић, јер нема моралних квалификација да припада једном етичком покрету. Као разлоге за искључење наводе следеће:

„1. После окупације и трагедије југословенског народа, друг Николић је ухватио везу са извесним немачким војницима, који му доносе заплењене ствари које он продаје.

2. Николић је поред слике Љотића држао у радњи и нацртан кукасти крст...

3. Код друга Николића су били пре пар дана у посети после 10 часова увече, два немачка официра, г. Дош и г. Сергије Попов, иначе инжењер и припадник пете колоне. После свега можете замислити у каква је тежак положај доведен ЗБОР у Чачку, коме импутирају многе неистине и лажи... поготово је ово тешко за омладинце...”¹⁰²

И поред жалбе омладинаца, Михаило Николић није избачен из покрета, јер је у његову заштиту стао Средоје Митровић, председник среског одбора у Чачку.¹⁰³

Организациона структура ЗБОР-а у Чачку се постепено обнављала, али са предратним руководством. Дужност председника среског одбора је вршио Средоје Митровић, а благајник је био Драгутин Булић.¹⁰⁴ Обнављају се повереништва. Исидор Драмлић је 20. јуна 1941. године постављен за повереника за драгачевски срез, а крајем јуна Душан Пауповић за срез љубићки.¹⁰⁵ Руководство омладинске организације је остало непромењено – председник Павле Никитовић, секретар Милутин Пропадовић, благајник Милан Мајерхофер.¹⁰⁶ Међутим, седнице среског одбора се не одржавају. Прва седница, по окупацији земље, одржана је тек 18. јануара 1942. године.¹⁰⁷ Активност се углавном сводила на слање извештаја старешинству покрета у Београд о стању на терену и праћењу активности комуниста.

После капитулације земље, КПЈ је започела веома жив рад у масама под условима који су тада били врло повољни, јер је то био период када окупатор није обраћао велику пажњу на рад комунистичке пар-

102. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 15.

103. Исто, рег. бр. 32.

104. Исто, рег. бр. 19.

105. Исто, рег. бр. 19, 29 и 30.

106. Исто, рег. бр. 15.

107. Исто, рег. бр. 101.

тије. Чачански комунисти су такву ситуацију искористили до максимума, упућујући на терен како чланове партије тако и симпатизере, који су објашњавали народу новонасталу политичку ситуацију. Са пуно жара и одушевљења, активисти КПЈ у чачанском крају тумаче народу узроке неминовности пропасти старог друштва и указују да ослобођењем од окупатора неће бити повратка на стари систем. Таква активност комуниста утицала је на поларизацију народа чачанског краја. Свакодневно су одржавали разне састанке, а за свој рад располагали су и са великом количином пропагандног материјала. Користили су традиционалне празничне и недељне излете омладине, где су уз игру и одбојку ширили комунистичку пропаганду.¹⁰⁸ Карактеристична је била прослава 1. маја, када су први пут, по изјавама самих учесника, без прилике полиције, уз песму, бацање камена с рамена и уз богату закуску прославили „празник”.¹⁰⁹ Појачану активност комуниста у чачанском крају једино су видели збораши и због тога је руководство КПЈ у Чачку „поставило пред партијске ћелије као један од најважнијих задатака раскринкавање ове организације у народу...” и местимично обрачунавање „физички са њеним члановима”.¹¹⁰

У извештајима из јуна 1941. године, чачански збораши истичу да су комунисти у Чачку једино друштво немачким војницима, тако да су били у могућности да прате рад својих идеолошких противника и да их пријављују немачким властима.¹¹¹ Да су чачански комунисти били у вези са окупатором, потврђује изјава Радмиле Ивковић која је у мају 1941. године добила директиву да ступи у контакт са немачким војницима и да са њима разговара „о расположењу у немачкој војсци и свему”.¹¹² Будући да нису имали никакав утицај код немачког окупатора, као и у обновљеној цивилној управи Чачка, положај збораша је био врло неповољан. Нарочито су комунисти успели да својом пропагандом код народа створе слику о зборашима као петоклонашима и домаћим издајницима. Међутим, докумената о активној сарадњи, у почетку окупације, са немачким окупатором нема. За такав положај збораша, Драгутин Булић оптужује Комесарску управу „која је наставак старе песме”, јер појачава комунистички рад.¹¹³ У извештају од 16. јуна 1941. године, Драгу-

108. ИАЧ, *Хроника Ајтенице*, рукопис, стр. 185-188.

ИАЧ, фонд Ратни дневници из НОБ-а, К-1, Дневник Наде Симовић, рег. бр. 51.

109. ИАЧ, Мемоарска грађа – трнавски срез, К-8, рег. бр. 31 (изјава Драге Суботић-Радосављевић) и рег. бр. 61 (изјава Зорке Јањић-Липанчић).

110. ИАЧ, Мемоарска грађа Чачак, Ф-1, рег. бр. 67, Счање Стевана Жуговића, стр. 8-9.

111. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 17.

112. ИАЧ, Мемоарска грађа Чачак, 1920 – 1945, К-1, рег. бр. 16, изјава Радмиле Ивковић.

113. ИАЧ, Зборка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 18.

тин Булић наглашава да је опасност од комуниста у Чачку све већа и да ако у року од десет дана не буде ликвидирана, тражиће премештај из Чачка.¹¹⁴

Појачана активност комуниста у чачанском крају потврђена је и на седници Комесарске управе 19. јуна 1941. године. На тој седници је констатовано да је комунистичка активност врло интензивна „у троку-ту Чачак – Краљево – Крагујевац” и да се ту налазе најпознатије комунистичке вође чија акција може постати врло опасна.¹¹⁵

Период од 22. јуна до 1. октобра 1941. године

Ситуација се из основа променила нападом Немачке на Совјетски Савез. Тада почиње организовани отпор Комунистичке партије у Србији, саботаже и напади на мање немачке јединице, а као одговор долазе немачке колективне одмазде и спаљивање села из којих је долазила заседа.

Уочи напада Немачке на Совјетски Савез, немачки војни заповедник Србије генерал Лудвиг фон Шредер и начелник управног окупационог штаба др Харолд Турнер су издали наређење Комесарској управи да похпси све комунисте и борце из Шпаније и да нарочито обрате пажњу на варошице: Нипг, Крагујевац, Ужице и Чачак.¹¹⁶ На дан кад је нападнут Совјетски Савез, Окружни комитет КПЈ за Чачак је одржао састанак на коме су чланови изразили задовољство, сматрајући овај напад у исто време и као сигнал за дизање устанка против окупатора. Тада су донели одлуку и да се почне са припремама за дизање устанка.¹¹⁷

У ноћи између 22. и 23. јуна 1941. године, у Чачку је извршена рација на комунисте, али без већег успеха јер је већина била на време обавештена и избегла хапшење.¹¹⁸ То потврђује и Драгутин Булић у свом извештају од 9. јула 1941. године, главном тајнику ЗБОР-а.¹¹⁹ По Булићу, Гестапо није ухапсио неке значајније комунисте, сем адвоката Александра Ђурчића и професора Давида Нафталија. На интервенцију инспектора министарства унутрашњих послова Петра Куновића и комесара – бана Чађовића из Ужица, већи део ухапшених комуниста је касније пуштен.¹²⁰ Чачански збораци не учествују у потказивању и хап-

114. Исто.

115. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, Чачак, 1968, стр. 36.

116. ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517.

117. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 36.

118. Исто, стр. 37.

119. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 20.

120. Исто.

шењу комуниста. Њихова активност се у овом периоду и даље своди на слање извештаја старешинству ЗБОР-а, које је на основу извештаја са терена требало да одреди став према новонасталој ситуацији.

У вези сукоба немачке војске и Црвене армије, Драгутин Булић извештава да је код народа наступила једна чудна психоза и да комунисти вешто користе традиционалну приврженост српског сељака руској држави.¹²¹ Међутим и део свештенства Жичке епархије народу представља Совјетски Савез као наследника царске Русије.¹²²

Московски радио 1. јула 1941. године позива српски народ на устанак: „Браћо Срби! Последњи час је дошао, у коме треба да се обрачунате са Немачком. Вршите устанак, водите герилски рат, разарајте мостове, теретне возове, железничке пруге... Убијајте немачке војнике где их само сретнете. Вршите устанак.”¹²³ Извршавајући своју интернационалну обавезу према првој земљи социјализма, КПЈ се одазива на овај позив. Припреме за устанак су појачане. У Белој Цркви, 7. јула 1941. године, комунисти убијају два српска жандарма – Миленка Браковића и Богдана Лончара.¹²⁴ Тај датум, када су убијени српски жандарми који сигурно нису били обучени у немачке униформе, послератна комунистичка историографија узела је као почетак устанка против немачког окупатора у Србији. Истог дана у Чачку комунисти растурају летке са позивом на устанак.¹²⁵

Немачки окупатор наређује Комесарској управи да умири народ и угуши започету побуну, у противном ће предузети драстичне мере. Расположење народа за устанак у чачанском крају је било велико. Устанике су помагале и општинске власти. Из Чачка збораши јављају да се „наредбе комесара уопште не спроводе и да власти одмажу при гоњењу комуниста”, јер „органи који имају сталне дозволе за кретање, ноћу су извештавали комунисте да се склањају”.¹²⁶ Драгутин Булић предлаже старешинству покрета да утиче на Комесарску управу да у Чачку изврши неке измене у чиновничком апарату и да се на место начелника среза доведе „одлучан борац против комуниста”.¹²⁷

Комесарска управа шаље у Чачак инжињера Михаила Аврамовића и комесара инжињера Милосава Васиљевића, члана ЗБОР-а, да сми-

121. Исто, рег. бр. 23.

122. Исто.

123. ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517.

124. Стеван Пироћанац, *Српски добровољци 1941 – 1945. у речи и слици*, Бирмингем, 1991, стр. 9.

125. ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517.

126. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 27.

127. Исто, рег. бр. 20.

ре ситуацију и народу укажу на могуће последице ширења устанка. Они су 16. јула 1941. године одржали конференцију у Чачку, на којој су говорили о потреби очувања мира и борби против комунистичких планова и устанка. Милосав Васиљевић који је на овој конференцији говорио у име Комесарске управе, а не у име ЗБОР-а, је поред осталог рекао: „Ми смо немачким властима казали да смо поданици Петра II, али да ћемо слушати окупатора”.¹²⁸

У току јула и августа, чачански комунисти појачавају активност. Срески одбор ЗБОР-а у Чачку је био доста добро обавештен о активностима и плановима комуниста, јер су имали свог шпијуна у партизанском одреду – Слободана Бјелића.¹²⁹ Партизани су у том периоду углавном вршили диверзантске акције, затим су палили општине и општинске архиве. Да би елиминисали политичке противнике, вршили су и атентате на виђеније људе и националисте, превасходно збораше. Имали су и мање сукобе са Немцима – 18. јула у Горњој Горевници и 23. августа у Заблаћу.¹³⁰

Појачане активности устаника, комуниста и четника, потврђују и извештаји среске организације ЗБОР-а у Чачку. Ратко Обрадовић у извештају о политичком стању у чачанском и ужичком крају од јула месеца каже да је „Чачак једно од места у Србији у коме лична и имовна безбедност не постоје. Добија се утисак да је у Чачку грађански рат... Из заседе, кукавички и мучки, комунисти се обрачунавају са својим политичким противницима”.¹³¹ Повереник за срез драгачевски, Исидор Драмлић, извештава о појачаној активности и сарадњи четника и комуниста, који вешто користе четничко име. Упозорава да је „у народу велико одушевљење и да су спремни на све”.¹³²

Немци на устаничке акције одговарају, током јула и августа 1941. године, све чешћим рацијама по Чачку и околини, све у циљу застрашивања народа, затим легитимисања, претресања и узимања талаца.¹³³ Од немачких одмазди нису били поштеђени ни чланови ЗБОР-а. У Гучи, 13. јула 1941. године, Немци су ухапсили свештенике Милана Ђорђевића и Драгана Рајића, чланове ЗБОР-а. Они су спроведени у Ужице, где им се губи сваки траг. Претпоставља се да су ту и стрељани.¹³⁴

128. ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517.

129. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 46. Слободан Бјелић је откривен и стрељан 6. новембра 1941. године у Чачку, а био је заменик командира 1. љубићке партизанске чете.

130. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 50. и 72.

131. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 28.

132. Исто, рег. бр. 29.

133. ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517.

134. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 22.

Увиђајући погубност устаничких акција по становништво и немоћ општинских власти да спрече ширење устанка у чачанском крају, збораши из Чачка предлажу да се сва власт преда људима морално чистим, са национално исправним карактером, јаким и стручно способним, а да такве људе има и једино уме да пронађе ЗБОР.¹³⁵ У писму Комесарској управи од 21. јула, Драгутин Булић предлаже размештање железничара са железничке станице у Чачку, као превентивну меру против устанка.¹³⁶ Истовремено, тражи да се у синдикате поставе збораши, а за референта радничке групе у Чачку предлаже Андру Стокића, штампара у фабрици хартије и члана ЗБОР-а.¹³⁷ Душан Пауновић предлаже да немачке власти похapse породице одбеглих у шуму и да их држе као таоце, да им се одузму имања која би поделили избеглицама.¹³⁸ Мислили су да ће тим путем решити питање великог броја избеглица, којих је у том периоду у чачанском крају било преко 2.700.¹³⁹

Комунисти из Чачка, у циљу елиминисања политичких и идеолошких противника, стварају ударну групу за ликвидације. На челу те групе је био Александар Савић.¹⁴⁰ Ударна група је 6. августа 1941. године, на периферији града, ножем убила збораша Михаила Николића.¹⁴¹ Три дана касније, ударна група под вођством учитеља Миломира Мариновића, напала је и учеснике сахране Михаила Николића. Тада је ударна група дошла у сукоб са жандармима и том приликом је погинуо учитељ Мариновић.¹⁴² У Доњој Трпчи су 22. јула ухапсили Душана Пауновића, повереника ЗБОР-а за срез љубићки и угледног домаћина из истоименог села, и одвели на планину Вујан. После деветодневног мучења, преминуо је 1. августа. Породица га је пронашла тек 11. августа, мртвог, везаног за дрво, и 12. августа га сахранила.¹⁴³

Због све учесталијих претњи и атентата од стране комуниста, Драгутин Булић је 19. августа тражио помоћ у људству од генералног

135. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 20.

136. ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517. Извор за овај податак је архив СУП-а Чачак, фасцикла бр. 604.

137. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 24.

138. Исто, рег. бр. 30.

139. Јарослав Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата 1941 – 1945*, Зборник радова Народног музеја у Чачку, XVI, Чачак, 1986, стр. 320.

140. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 64.

141. Исто, стр. 64.

ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517.

142. Исто.

143. Исто.

Добривоје Д. Пауновић, *Поводом написа ЈНП ЗБОР у чачанском крају*, ИСКРА, бр. 104, Бирмингем (В. Б.), 1. марч 1999, стр. 28 – 29.

тајника ЗБОР-а, Милорада Мојића.¹⁴⁴ На апел је позитивно одговорено, и у Чачак је дошао Александар Вишњевски са неколицином људи.¹⁴⁵ Али ни то није спречило комунисте да наставе са атентатима на збораше. На железничкој станици у Љубићу, 21. августа 1941. године, комунисти су покушали атентат на Милисаву Ђуракића, секретара ЗБОР-а за чачански округ, који је том приликом теже рањен. Истог дана је рањен и Милисав Никић, збораш, председник општине у Пријевору.¹⁴⁶ Због све учесталијих атентата, велики број збораша из Чачка је био присиљен да напусти Чачак и да се склопи у Београд.¹⁴⁷

Комесарска управа Милана Аћимовића није успела да угуши започети устанак у Србији. Комесари из редова ЗБОР-а, инж. Милосав Васиљевић и др Стеван Иванић, подносе оставку и изазивају пад Комесарске управе. Нову владу образује генерал Милан Недић, 29. августа 1941, који обећава окупатору да ће умирити народ и угушити устанак у земљи. Председник владе Милан Недић, 5. септембра, наређује министру унутрашњих послова Милану Аћимовићу да образује девет оружаних одреда. Тада је Михаило Олћац, члан владе и ЗБОР-а, на седници владе 15. септембра понудио да се оснују добровољачке јединице, чије би језгро чинили омладинци из редова ЗБОР-а.¹⁴⁸ Истог дана је образован Први српски добровољачки одред, а до краја 1941. године је формирано укупно 12 одреда.¹⁴⁹ Формирањем добровољачких одреда, зборашки узимају веће учешће у животу и раду окупиране Србије.

У току септембра 1941. године из Чачка, у седиште ЗБОР-а у Београду, стижу драматични извештаји о ситуацији у чачанском крају, молбе за помоћ, предлози и критике. У извештају Стевана Батинића, од 1. септембра 1941. године, пише да је Чачак потпуно опседнут од четничких и партизанских јединица, а да у „околним селима нема уопште власти, а у Чачку постајемо врло слаби”.¹⁵⁰ У више наврата је Драгутин Булић тражио да се из Београда пошаље помоћ у људству и оружју, јер су немачке снаге у Чачку биле врло мале и квалитативно слабе, а „жандарми би се у првом налету распали”.¹⁵¹ Често је Булић тражио и да се изврше промене у општинској управи и да се за председ-

144. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 35.

145. Исто.

146. Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944, стр. 71.

ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517.

147. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 36.

148. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љубића*, стр. 133 – 146.

149. С. Пироћанац, нав. дело, стр. 14.

150. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 39.

151. Исто, рег. бр. 41.

ника општине постави Средоје Митровић, који је био председник средског одбора ЗБОР-а у Чачку.¹⁵²

Сукоби устаничких и немачких војних снага, по околним селима чачанског краја, све су учесталији током септембра 1941. године. У извештају од 14. септембра 1941. године, Драгутин Булић је детаљно упознао старешинство ЗБОР-а о акцијама партизана у чачанском крају. Због акције коју су извели борци Прве и Друге љубићке партизанске чете, 5. септембра 1941. године у селу Милићевци на месту званом Прокоп, када је убијено 8 и рањена 2 окупаторска војника, Немци су хтели да изврше масовну одмазду. Драгутин Булић пише у свом извештају да је молио и преклињао немачког команданта да не предузима репресалије према недужном становништву, јер су за то криви комунисти. Немачки командант је у три маха избацавао Булића из канцеларије, не желећи да о томе разговара. Булић је ипак успео, по његовим извештају, да својом упорношћу наметне потребу разговора са немачким командантом поводом овог случаја. „Потписани је помоћу Божијом и именом Председника уснео да придобије господина немачког команданта да одустане од репресалија, те је тако хвала Богу народ спасен беде коју су му његови одроди припремили”.¹⁵³

Поред слања извештаја, Драгутин Булић је у више наврата одлазио у Београд да реферише о ситуацији у чачанском крају, о активностима четника и комуниста. У једном разговору, крајем септембра 1941. године, у Београду са Димитријом Љотићем и Ивом Трипковићем, Булић је рекао да и покрет Драже Михаиловића може нанети доста зла српском народу и предлагао је да се Дража Михаиловић ликвидира што је Димитрије Љотић одбио.¹⁵⁴

И поред безбројних апела и молби, помоћ из Београда није стизала. Изражавајући крајње незадовољство, Булић је у извештају од 22. септембра 1941. године дошао до закључка да „у Збору нешта рамље, јер разумевања уопште нема, и како би га имало, кад се у решавању круних и у данашње време пресудних ствари у старешинству не чује глас оних бораца из унутрашњости...” и да никада „... није било нити може бити да човек канцеларије, ма какве интелектуалне способности, може ефикасно и прецизно решити практично-теоретска питања... Исто тако, осећам, да не би било право да за све оно што ће постићи народ и другови нашег краја, у чему ја немам никакве кривице, примам

152. Исто, рег. бр. 49.

153. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 44. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 81.

154. М. Бојић, *нав. дело*, стр. 176.

све консеквенце и да цео одијум падне на моју душу.”¹⁵⁵ Због таквог стања у организацији, он нуди оставку на дужност секретара среског одбора ЗБОР-а у Чачку.

Крајем септембра 1941. године партизанске и четничке снаге стежу обруч око Чачка и 30. септембра започињу борбу за ослобођење града од немачког окупатора.¹⁵⁶ Борба је трајала до 1. октобра, када су се немачке снаге повукле из града, у који улазе заједно четничке и партизанске јединице. Немци се повлаче ка Краљеву и са њима се повлачи и део чачанских збораша, јер су претпостављали каква ће их судбина снаћи ако остану у граду. Један део збораша је раније успео да се извуче и склони из града а већина их је ступила у српске добровољачке одреде. Мањи део чланства је остао у граду, не плашећи се репресалија комуниста, јер су сматрали да својим активностима нису чинили никакве услуге окупатору.

Период од 1. октобра до 28. новембра 1941: време устаничке власти

У току септембра, октобра и новембра 1941. године у западној Србији и Шумадији је створена велика слободна територија, заједничком акцијом партизанских и четничких јединица Драже Михаиловића. Ослобођењем Чачка, 1. октобра 1941. године, партизани и четници формирају заједничку команду места и Комисију за борбу против „пете колоне”.¹⁵⁷ За непуна два месеца рада та Комисија је, по зборашким подацима, стрељала преко 150 лица.¹⁵⁸ Због недостатака прецизних података немогуће је утврдити тачан број стрељаних. Када су немачке снаге поново ушле у Чачак, 28. новембра 1941. године, у једном подруму је нађено 46 унакажених лешева.¹⁵⁹ Стрељања су углавном вршиле комунистичке снаге, а нарочито после разлаза са четницима. Доста виђенијих људи из Чачка и околине је ликвидирано, али и сви чланови ЗБОР-а који су остали у Чачку после повлачења немачких снага. До данашњих дана остало је нерешено питање да ли је то била ликвидација домаћих издајника или политичких противника.

Истог дана када је Чачак ослобођен, 1. октобра, на основу одлуке највишег политичког и војног руководства, партизани су стрељали Љубишу Карића, студента из села Крстац и члана ЗБОР-а. Три дана ка-

155. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 52.

156. ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517.

157. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 106.

158. ИАЧ, Збирка Непријатељске брошуре 1941 – 1944, *Крвава листа комунистичких злочина у Србији*, Београд, 1942, стр. 60.

159. Исто.

сније, 4. октобра, стрељан је Средоје Митровић, председник среског одбора ЗБОР-а у Чачку, као и Бранко С. Лазовић, трговац из Чачка, такође члан ЗБОР-а.¹⁶⁰ У сећањима Радмиле Лале Ивковић, припаднице НОП-а, налазимо податак да су партизани по ослобођењу Чачка у манастиру Вујан стрељали непознато лице, пошто је препознато као учесник на Љотићевом збору у Прељини 21. августа 1938. године.¹⁶¹ Нешто касније стрељани су следећи чланови ЗБОР-а из Чачка: Радован Ђелкапић, Милисав Никић, Светолик Пантовић, Миодраг Перишић, Драгомир Ковачевић, Милисав Ђуракић, Миодраг Тодоровић и Слободан Бјелић.¹⁶²

Чланови покрета, који су се повукли из Чачка пре уласка устаничких јединица, ступају у добровољачке одреде. Углавном су били у Првом СДО (Драгослав Радишић, Михаило Данилук), Трећем СДО (Драгољуб Ранковић, Милован Радосављевић), Петом СДО (Срећко Симеуновић), Десетом СДО (Хранислав Милојевић) и у Јуришном одељењу Ратка Обрадовића (Милутин Пропадовић, Милан Мајерхофер).¹⁶³

Део чланства са Драгутином Булићем се повукао са Немцима за Краљево. Драгутин Булић учествује, 19. октобра 1941. године, на конференцији у Краљеву са које је упућен апел српском становништву, који је касније у виду летка растуран по устаничкој територији: „Браћо Срби! Обраћамо се Вама браћо наша, која се налазите у шуми, натерани силом и обманути од плаћеника Москве и Лондона, са братском жељом да Вас упознамо са правом истином и прикажемо Вам ваше вође... Ову молбу упућују вам хиљаде ваше браће и сестара који су били на састанку одржаном 19. октобра 1941. године у Краљеву.”¹⁶⁴ Апел није много утицао на смањивање акција устаника, нарочито приликом опсаде Краљева, што је утицало на немачке масовне одмазде према цивилном становништву Краљева током октобра 1941. године. Тада је у Краљеву стрељано и око 200 чланова и симпатизера ЗБОР-а.¹⁶⁵

У Краљеву је Драгутин Булић радио на стварању и организовању једног добровољачког одреда. Саставио је списак од 680 људи. Стеван Батинић, у извештају СДК од 7. новембра 1941. године, моли да се од уписаних 680 добровољаца „организује један одред од 400 људи којима

160. НОВОСТИ, лист штаба Чачанског НОП одреда, 15. октобар 1941. године.

161. ИАЧ, Фонд Мемоарска грађа Чачак (1920 – 1945), К-1, рег. бр. 16, Сећање Радмиле Лале Ивковић.

162. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 67.

163. Исто, рег. бр. 70.

164. ИАЧ, Збирка докумената НОП-а и социјалистичке револуције 1941 – 1945, рег. бр. 42.

165. Др Ђоко Слијепчевић, *Југославија уочи и за време другог светског рата*, Минхен, 1978, стр. 336.

ће бити командант професор Драгутин Булић...” са задатком да чисти терен Краљево, Чачка и Горњег Милановца од комуниста. Штаб тог одреда би се налазио у Чачку.¹⁶⁶ Доласком Десетог српског добровољачког одреда у Краљево, половином новембра 1941. године, већи део људства са Булићевог списка је ступио у тај одред.

За сламање устанка, на предлог ЗБОР-а, Недићева влада уз пристанак надлежних окупаторских фактора формира Српске добровољачке одреде. До 18. новембра 1941. године формирано је дванаест одреда. Створена је Српска добровољачка команда (СДК) на чијем челу је био пуковник Коста Мушицки. За начелника штаба је постављен пуковник Радослав Таталовић. При штабу СДК постојала су два одсека – васпитни и обавештајни. У јединицама се обављала и верска служба, којом је руководио протојереј Алекса Тодоровић, верски референт при СДК. Он је иначе родом из Негришора, драгачевски срез. Српски добровољци су носили исте униформе као и бивша југословенска војска, али су на шајкачама имали српски грб. На грудима, на десној страни, носили су крст са рељефом Светог Ђорђа како убија аждају. Ивицом крста је стајао натпис: „Са вером у Бога, за Краља и Отаџбину – Добровољци.”¹⁶⁷ Заклетву су полагали краљу Петру II. Оружје су добили од Немаца, заплeњено од бивше југословенске војске, док су део оружја касније запленили у борбама. Контролу над одредима је имала влада Милана Недића, али не и потпуну, будући да су све оружане формације српске владе биле под сталним надзором немачког окупатора. Самосталне акције се нису могле изводити без дозволе немачког вермахта. Председник владе Милан Недић је издао наређење, 21. новембра 1941. године, за обједињавање свих српских оружаних формација под јединствену команду. Већ сутрадан, 22. новембра, формирана је оперативна група Шумадијски кор (корпус) под командом пуковника Косте Мушицког. Задатак ове оперативне групе био је да заједно са немачким снагама угуши устанак.¹⁶⁸

Главни напад на устаничку територију, са центрима у Ужицу и Чачку, отпочеле су немачке 113. и 342. дивизија. У тим акцијама учествује и Шумадијски кор. Офанзива је почела 25. новембра 1941. године. Шумадијски кор је, по распореду напада, требало да наступа правцем Рудник – Горњи Милановац – Чачак – Ужице.¹⁶⁹ На другом правцу напада немачке 113. дивизије, правац Краљево – Чачак, нападао је и

166. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 56.

167. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љобића*, стр. 148 – 151.

168. Исто, стр. 161.

169. Исто, стр. 164.

Десети српски добровољачки одред под командом пуковника Косте Мушицког. Он је повремено излазио на чело немачке колоне и „успевао да ухваћене заробљенике ослобађа(м) од Немаца и пушта(м) кући”.¹⁷⁰

Немачка 113. дивизија и Десети српски добровољачки одред успевају да сломе отпор устаничких снага и улазе у Чачак 28. новембра 1941. године.¹⁷¹ На саслушању после рата у Београду, 15. фебруара 1946. године, Коста Мушицки је о уласку у Чачак рекао следеће: „Пред Чачак сам изашао испред немачке колоне и сам сам пошао у варош те сам на челу прошао скоро до центра вароши у циљу да спречим крвопролиће које би се могло изазвати услед неспоразума и зулума Немаца, ризикујући да сам то платим главом. Благодарехи увиђавности тога немачког генерала и мојој интервенцији у Чачку за време док сам ја био, није погинуло више од 5 до 6 лица, а и то је могло бити само од неодговорних елемената.”¹⁷² За успешно изведену акцију, командант немачке 113. дивизије генералпотпуковник Цикволф је похвалио, 10. децембра 1941. године, посебно Драгутина Булића и Милоша Војновића Лаутнера, команданта Десетог српског добровољачког одреда.¹⁷³

Период од сламања Ужичке републике до „ослобођења” 1945. године

Немачка офанзива на устаничку територију је завршена 29. новембра 1941. године уласком у Ужице. Главнина партизанских снага се повукла у италијанску зону, док су у Србији остале мање групе партизанских бораца. Да би спречили акције преосталих партизана, које би неминовно изазвале немачке репресалије над недужним становништвом, добровољци су тражили од Немаца да у градовима, који су до недавно били под контролом партизана, отворе своје гарнизоне који би сами чистили терен од преосталих партизана. Предлог је био прихваћен и СДК отвара гарнизоне у Краљеву, Чачку, Пожеги и Ужицу. У Чачку је стационаран Пети српски добровољачки одред, који је био под командом Марисава Петровића.¹⁷⁴

После слома устанка, већина четничких одреда Драже Михаиловића је спасена и легализована са знањем и одобрењем Милана Неди-

170. М. Стефановић, *Профацистичка организација ЗБОР Димитрија Љојића 1934 – 1945. Докторска теза*, стр. 525.

171. ИАЧ, *Делатност непријатеља у срезу тринавском и љубићком 1941 – 1944*, рег. бр. 517.

172. М. Стефановић, *Профацистичка организација ЗБОР Димитрија Љојића 1934 – 1945. Докторска теза*, стр. 525 – 526.

173. Исто, стр. 521 – 522.

174. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љојића*, стр. 166.

ћа. Легализовање четничких одреда помагали су и добровољачки одреди. У Чачку је легализован четнички одред Предрага Раковића, уз помоћ Марисава Петровића.¹⁷⁵ У почетку добри односи добровољаца и четника испољавају се у заједничким акцијама чишћења терена чачанског краја од преосталих партизана и њихових јатака.¹⁷⁶ Командир Друге чете Петог одреда, Момчило Ђорђевић у ноћи између 5. и 6. децембра 1941. године спроводи курира са поруком Косте Мушицког у штаб Драже Михаиловића о планираном немачком нападу на његов штаб на Равној Гори за 7. децембар.¹⁷⁷ Ова информација је спасила Дразу Михаиловића и његове снаге од уништења. Због спасавања четничког штаба, Коста Мушицки, командант СДК и Шумадијског кора, био је ухапшен од стране Гестапоа у Чачку, 7. децембра 1941. године.¹⁷⁸ И поред помоћи које су четницима пружили, четници су и даље били неповерљиви према добровољцима. Четници су добровољце називали следећим називима: Љотићевци шакали, суманути Љотићевци, крцалије, Хитлерови/Љотићевци пси, скитнице, издајници српског народа или једноставно Љотићевци.¹⁷⁹ Добровољци су четнике називали: Дражиновци, плаћеници и агенти Лондона или само четници. Њихова нетрпељивост је касније доводила и до мањих оружаних сукоба.

Немачка Ортскоманда за Чачак, на чијем је челу био потпуковник Мајнсхаузен, по доласку у Чачак формира преки суд. Немачки војници су, 7. децембра 1941. године, блокирали град и сакупили целокупно мушко становништво у Војно-технички завод (ВТЗ). Формиран је одбор од 20 виђенијих Срба из Чачка, који су добили задатак да дају мишљење о сваком појединцу и њиховим активностима за време устаничке владавине.¹⁸⁰ Од чачанских збораша у раду одбора су учествовали Драгутин Булић, Андра Стокић и Стеван Батинић.¹⁸¹ Главну реч у суду је водио немачки потпуковник Мајнсхаузен и мајор БЈВ Војин Ратковић.¹⁸² Прски суд је радио од 8. децембра 1941. године до половине јануара 1942. године.¹⁸³

175. С. Пироћанац, нав. дело, стр. 20.

Б. Карапанић, нав. дело, стр. 320.

М. Стефановић, *Професионална организација ЗБОР Димитрија Љошћина 1934 – 1945. Докtorsка теза*, стр. 508.

176. Исто.

177. Б. Карапанић, нав. дело, стр. 319 – 321.

178. Ђ. Слијепчевић, нав. дело, стр. 323 – 324.

179. Архив Војноисторијског института Београд (АВИИ), Ча, К-61. и К-76.

180. ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трпавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 187 – 188.

181. Исто.

182. Исто.

183. М. Стефановић, *Професионална организација ЗБОР Димитрија Љошћина 1934 – 1945. Докtorsка теза*, стр. 526.

У послератној режимској историографији, за рад преког суда и стрељања код ВТЗ-а, највише су оптуживани Коста Мушицки и Драгутин Булић. То је и било логично, будући да су се победници светили својим идеолошким и политичким најупорнијим противницима, што су збораши свакако били. Међутим, оптужбе су нелогичне из три разлога. Прво, Коста Мушицки је ухапшен од стране Немаца 7. децембра 1941. године, због спашавања Драже Михаиловића, и држан је у затвору до половине 1942. године, тако да није могао да учествује у раду преког суда. Друго, Драгутин Булић, по коме је Душан Азањац и назвао преки суд,¹⁸⁴ је за време рада преког суда у више наврата био одсутан из Чачка тако да није могао да води главну и пресудну реч у раду суда. У документима налазимо податке да је за време рада преког суда био у Београду, Краљеву и на терену по чачанском крају, али и налазимо податке о његовим интервенцијама и спашавању грађана од стрељања. Као пример навешћемо и то да је Драгутин Булић спасио Пуришу Ђорђевића, данас познатог филмског режисера.¹⁸⁵ Треће, списак за хапшење присталица партизана и комуниста и стрељања у ВТЗ-у није састављао Драгутин Булић, већ Јосиф Сафнер, који је пре рата живео у Чачку и био је тумач Преког суда. На суђењу после рата Јосифу Сафнеру, 8. марта 1945. године, утврђено је да је он сачинио списак.¹⁸⁶ Међутим, и поред ове чињенице, послератна историографија је инсистирала да је Булић направио списак.

Број стрељаних у ВТЗ-у није никад тачно утврђен. По Младену Стефановићу стрељано је преко 600 лица,¹⁸⁷ а на саслушању Косте Мушицког, јула 1946. године, се спомиње број од преко хиљаду стрељаних лица.¹⁸⁸ У листу „ОБНОВА” од 21. јануара 1942. године налазимо податак да је у ВТЗ-у задржано преко 600 лица „која су била сумњива да су учествовала у комунистичкој акцији”. Од тога је стрељано 121 лице, 272 интернирано, а остали су пуштени кућама.¹⁸⁹ Из наведених података се може запазити да је Чачак мимоишла судбина Краљева и Крагујевца. Међутим, остаје питање због чега је један број лица стрељан у ВТЗ-у, а други интернирани или пуштени кућама. На то питање можда

184. Душан Азањац, *Преки суд поја Булића*, Чачак, 1991.

185. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 59, 60, 64. и 132.

М. Пропадовић, нав. дело, стр. 263.

Умешност сећања, интервју Пурише Ђорђевића, „Записи”, Чачак, бр. 15, јул 1998.

186. Александар Хаџипоповић, Радован М. Маришковић, *У име слободе и правде*, Чачак, 1984, стр. 136.

187. М. Стефановић, *Професионална организација ЗБОР Димитрија Љојића 1934 – 1945. Докtorsки теза*, стр. 526.

188. М. Пропадовић, нав. дело, стр. 264.

189. „ОБНОВА”, 21. 1. 1942. година, препис.

је дао одговор Душан Азањац, у свом делу „Преки суд попа Булића”. Наводим његова сећања из ВТЗ-а: „Стигао је (Добривоје Павловић) само да ми каже како знају да је учествовао у извршењу смртне казне над неколико народних непријатеља, и да је већ осуђен на смрт.”¹⁹⁰ Занимљиво је и сећање једног збораша о тим догађајима, Милутина Пропадовића: „Тих дана у Чачку је стрељан и мој брат. Он се налазио у једној групи затвореника из које је дошао узвик: „Живео Стаљин”. Када нико није проказао онога који је узвикнуо, Немци су стрељали целу групу. Ово ми је саопштио један од грађана који је био у тој „комисији” или „преком суду”. Тих дана, када је и мој брат стрељан, Драгутин Булић и није био у Чачку.”¹⁹¹

После сламања устанка, Недићева влада наређује обнављање и чишћење административног апарата од припадника и присталица НОП-а.¹⁹² Чланови ЗБОР-а, који су се вратили у Чачак, не учествују у обнављању општинских структура, што је поражавајуће деловало на чланство. У писму од 7. децембра 1941. године, истичу да је положај збораша у Чачку тежак и траже помоћ и интервенцију, јер „комунисти уместо да буду осуђени и онемогућени да и даље раде, они суде и продужавају акцију”.¹⁹³ За такво стање оптужују пуковника Мушицког, јер је „узео у своје руке успостављање власти у Чачку, дакле човек који никад у том граду није ни био, нити прилике у њему познаје, и наравно учинио је фаталне грешке”.¹⁹⁴ Чачански збораша, „који познају свакога у граду, не смо да нису консултовани, већ је покушано да се удаље из Чачка”.¹⁹⁵ Оптужују Мушицког да је поставио за председника општине „човека чији је син ортодоксни комуниста” и да се при постављању средског начелника „руководио сродничким разлозима”.¹⁹⁶ Тражили су да се Мушицки повуче из Чачка, у противном ће бити присиљени да „беже” из града.¹⁹⁷ Истог дана када је послат овај извештај, Коста Мушицки је ухапшен од Гестапоа, али ово хапшење нема везе са поменутиим извештајем и оптужбама чачанских збораша. И поред интервенција у Београду, чачански збораша нису успели да повећају свој утицај у општинској власти. Успели су једино да за општинског правног референ-

190. Д. Азањац, нав. дело, стр. 16.

191. Милутин Пропадовић, *Д. В. Љојић, ЗБОР и КПЈ 1935 – 1945*, Бирмингем, 1990, стр. 263.

192. М. Стефановић, *Професионална организација ЗБОР Димитрија Љојића 1934 – 1945. Документација*, стр. 527.

193. ИАЧ, Зборка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 60.

194. Исто.

195. Исто.

196. Исто.

197. Исто.

та поставе 20. децембра 1941. године Душана Бајића, збораша из Пљеваља.¹⁹⁸

Повратком једног дела чланства у Чачак, обнавља се рад среске организације ЗБОР-а. Већи део чланства је био у добровољачким одредима и због тога је Драгутин Булић, 16. јануара 1942. године, тражио да се сви преместе у Пети одред, који је био стациониран у Чачку, јер су били неопходни у раду ЗБОР-а у Чачку.¹⁹⁹ Прва седница Среског одбора, од почетка рата, одржана је 18. јануара 1942. године у новим просторијама у Улици Велика пијаца бр. 19. Седницу је отворио Драгутин Булић, који је тада био старешина организационог подручја, анализирајући ситуацију од 6. априла до сламања устанка. Изабрана је нова управа, у следећем саставу: председник Андрија Стокић, потпредседник Петар Јокановић, благајник Стеван Јовановић, секретар Дојчин Марковић, а за чланове управе су изабрани Жика Вујадиновић, Драгољуб Годосијевић, Драгољуб Симеуновић, Милан Никодијевић, Момчило Глишић и Миодраг Гибовић. Изабрани су и повереници: за срез љубићки, горњи део – Драгољуб Симеуновић, а за доњи део – Борислав Васиљевић; за трнавски срез Милојко Петровић и за драгачевски срез – Радован Пантелић.²⁰⁰

Успостављањем реда и мира у окупираној Србији, Недићева влада започиње кампању за обнову Србије. Уредбом владе од 16. децембра 1941. године основана је Национална служба рада за обнову Србије. Рад у служби је био обавезан и имао је за циљ да свршене матуранте и групе омладинаца окупља ради обављања корисних послова, да их одврати од одласка у партизане и спасе од одмазде окупатора. Организација је била направљена по принципу војних јединица. Поред физичких радова, служба је имала задатак и да васпитава омладину у националном духу.²⁰¹

Иницијативом Марисава Петровића, у Чачку је почетком јануара 1942. године формирана Национална служба рада и за команданта је постављен Угљеша Беговић.²⁰² Занимљиво је да су и овог пута чланови ЗБОР-а из Чачка заобиђени, као и при формирању општинске власти. Учешће чачанских збораша у раду Националне службе рада је видљиво једино у васпитним активностима. У току јануара 1942. године одржали су два предавања у просторијама Националне службе рада. Дра-

198. Исто, рег. бр. 62.

199. Исто, рег. бр. 70.

200. Исто, рег. бр. 101.

201. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љојића*, стр. 211 – 218.

Ђ. Слијенчевић, *нав. дело*, стр. 351 – 352.

202. ИАЧ, Фонд Градско поглаварство, К-60, бр. 202.

гутин Јакшић је 10. јануара 1942. године одржао предавање на тему „Две револуције”.²⁰³ На Савиндан, 27. јануара 1942. године, Национална служба рада је приредила концерт и приредбу на којој је о лику Св. Саве и разорној делатности комуниста говорио Милутин Пропадовић.²⁰⁴

Чачански збораши су били незадовољни радом Националне службе рада и њеним командантом Угљешом Беговићем, „јер није у могућности да створи добар однос у раду са омладинцима”.²⁰⁵ Драгутин Булић тражи, 6. фебруара 1942. године, од главног тајника ЗБОР-а Милорада Мојића да се постави ново старешинство Националне службе рада у Чачку и предлаже следећи састав: командант – Павле Никитовић; заменик – Милутин Пропадовић; ађутант – Милан Мајерхофер; командант Прве чете – Борислав Костић; командант Друге чете – Хранислав Милојевић; интелектуална помоћ – Стеван Зорић; благајник – Михаило Данилук; секретар – Властимир Данилук и старешина васпитног одсека – проф. Борко Борчић.²⁰⁶

Недићева влада је започела и културно-просветну реформу. Школе су чишћене од ђака, студената и наставника комуниста. На згради чачанске гимназије је, половином децембра 1941. године, истакнут списак ученика којима се због припадности НОП-у забрањује похађање школе.²⁰⁷ Омладинска организација ЗБОР-а у Чачку се није слагала са акцијом избацивања из школа ђака комуниста. Милутин Пропадовић у листу „Наша борба”, од 24. маја 1942. године, чланком „Да ли је то решење?” критикује и указује на штетност те акције: „У више махова из чачанске гимназије искључен је изванредан број ученика, ранијих партизана и комуниста. Они су били само жртве у рукама комунистичких препредењака. О идеји комунизма као и осталим политичким доктринама они немају појма. О њеној штетности још мање. Многи, који су били комунисти, па доцније и партизани, разочарали су се. Они су увидели сву безумност ове тако страшне идеје. И сада, уместо да им се да прилика да се поправе, они се искључују из школа, иако је највећи број напустио политичке воде комунизма. Шта им онда остаје? Улица! Или да поново пригрле ону идеју због које су избачени... Овако се не лече ране народне. Из школа су били избачени и ученици нижих разреда, деца од 13 до 14 година. Балавци! Да ли се уопште може говорити о ка-

203. „ОБНОВА”, бр. 160, 12. јануар 1942, стр. 5.

204. М. Пропадовић, *Омладина мора оставити свој досадицињи њуји и њоји новим*, „Наша борба”, бр. 23, 8. фебруар 1942, стр. 9.

205. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1 рсг. бр. 75.

206. Исто.

207. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 194.

квој политичкој идеји код ове дечурлије?... Искључују се, има већ неколико случајева, они који нису били никад, па ни у сну, партизани и који никад нису били комунисти... Са највећом пажњом и савешћу морају се проверавати подаци о појединим ученицима, а не скупљати податке од којекаквих несавесних људи, који чак и не познају Чачак и људе. О овоме требало би повести мало више рачуна, јер не треба да се упада у старе грешке.”²⁰⁸

Половином фебруара 1942. године, због сумњи о дизању новог устанка четника и комуниста, немачки командант Чачка издаје летак у коме упозорава народ на могуће последице које би због евентуалног устанка задесио народ.²⁰⁹ Немачка војска, 3. марта 1942. године, врши претрес у срезу љубићком и том приликом је ухапсила већи број становника. На интервенцију Драгутина Булића, већи део ухапшених је убрзо пуштен.²¹⁰ Да би спречила дизање новог устанка и Недићева влада је започела пропагандну активност против четника и комуниста. У чачанском крају је одржано неколико пропагандних конференција представника владе. Велибор Јонић, министар просвете и члан ЗБОР-а, одржао је 22. фебруара 1942. године збор у Чачку на коме је величао Милана Недића и грдио „агенте Москве и Лондона”.²¹¹ Крајем фебруара 1942. године, Драгутин Булић је издао и растурао летак „Имали граница твојој мржњи, Србине брате”, преко кога позива народ на слогу „да не пропаднемо”.²¹² Бивши министар Недићеве владе, Данило Вуловић је на збору у Чачку, 26. маја 1942. године, рекао: „Прошли смо кроз много несрећа у прошлој години у које су нас увукли безумни и кратковиди људи... То је све скупо плаћено, али злочинцима то није било доста, него су и даље покушали да роваре међу нашим народом позивајући га попово у пропаст... Ми немамо шта добро да очекујемо од Москве. Комунизам је упропастио руски народ, а нас би сасвим уништио... Наш је данас највећи задатак да се одупремо лажима које долазе из Москве и Лондона.”²¹³

Незадовољство радом старешинства ЈНП ЗБОР-а у Београду је и даље било присутно код чачанских збораша. У писму од 9. априла 1942. године Драгутин Булић пише Милораду Мојићу да ради „... али без во-

208. М. Пропадовић, *нав. дело*, стр. 296.

209. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 208 – 209.

210. ИАЧ, збирка НОП, К-2, реферат о стању и приликама у округу краљевачком 1941 – 1944, стр. 18.

211. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 208.

212. ИАЧ, збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 146.

213. М. Стефановић, *Профацистичка организација ЗБОР Димитрија Љошића 1934 – 1945. Докtorsка теза*, стр. 735. „Обнова”, бр. 272. 27. мај 1942, стр. 3.

ље, а како би имао воље за радом кад наш „ЗБОР” у Београду, а нарочито „Наша борба” има много критичара, који желе да се о њима говори као о радницима, док у ствари су прави нерадници, говоре и пишу о нашој борби, а у ствари на терену их никада није било а још мање у некој борби, а овамо критикују. Ја се само једно питам: да ли је Збору потребније да има стварне борце или обична пискарала...”²¹⁴ Булићева критика је деловала, па су новинари из листа „Наша борба” током пролећа и лета 1942. године спровели анкету по чачанском крају. Истовремено су у листу објавили и неколико чланака Павла Никитовића и Милутина Пропадовића.²¹⁵

После одласка Петог добровољачког одреда из Чачка, 20. фебруара 1942. године,²¹⁶ Драгутин Булић је 10. марта 1942. године тражио од Милорада Мојића сагласност да организује један добровољачки одред у Чачку, који би „био најпримернији и најбољи”.²¹⁷ Димитрије Љотић се обратио писмом, 11. априла 1942. године, месној организацији ЗБОР-а у Чачку са предлогом да се сви чланови ЗБОР-а од 17 до 30 године упишу у добровољце „пошто ће као добровољци најбоље моћи да шире здраву народну мисао.”²¹⁸ Намера Булића да организује одред није остварена, јер је у Прељину код Чачка 20. априла 1942. године стигао Седми добровољачки одред, под командом капетана Будимира Никића.²¹⁹ Поред редовних војних дужности, одржавања безбедности саобраћајних комуникација, добровољци из Седмог одреда су помагли и радили на имањима сиромашних сељака.²²⁰

У чачанском крају четнички покрет Драже Михаиловића је уживао велику популарност. Односи између четника и добровољаца били су једно време добри, али је долазило до повремених несугласица па чак и сукоба. Четници су на добровољце гледали као на домаће издајнике и посебно су били љубоморни на бољу војну спрему добровољаца. У ноћи између 21. и 22. маја 1942. године код манастира Никоље, у Овчарско-кабларској клисури, четници су напали команданта Седмог одреда и групу добровољаца која се враћала из Ужица. При том нападу четника, командант одреда капетан Будимир Никић је теже рањен, а четири добровољаца су погинула.²²¹ Овај напад четника је имао озбиљне

214. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 83.

215. „Наша борба”, 24. мај 1942. препис, Исто, 6. септембар 1942. препис.

216. М. Стефановић, *Професионална организација ЗБОР Димитрија Љотића 1934 – 1945. Докtorsка теза*, стр. 596.

217. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 79.

218. Исто, рег. бр. 84.

219. Б. Карапавић, нав. дело, стр. 325.

220. „Наша борба”, 6. септембар 1942. препис.

221. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 218.

последнице. У редовима српских добровољаца је дошло до великог револта против четника, а код народа велики страх да се из тог сукоба, с обзиром на психозу која је владала, не изроди опет братоубилачки рат ширих размера. На сахрани погинулим добровољцима говорио је Драгутин Булић. После сахране неки грађани су напустили Чачак из страха, бојећи се стрељања од стране Немаца пошто је наводно Драгутин Булић тражио 400 српских глава за изгинуле добровољце.²²² Да ли је ова вест аутентична или је потекла од стране каквог конспиратора, то се није могло установити, јер се претпоставља да Немци из оправданих разлога то не би признали, јер им је сукоб између четника и добровољаца ишао на руку. Четнички покрет се поводом ове вести није оглашавао, као ни комунисти којима би протурање ове вести грађанима Чачка одговарало да се појача сукоб између четника и добровољаца. Послератна комунистичка „историографија“ није се оглашавала о овом питању, иако јој је ишла у прилог „наводна“ Булићева изјава, већ је само напомињала да није установљено да ли је вест аутентична или је потекла од стране конспиратора. Неискоришћавање овог питања послератне режимске историографије у пропагандне сврхе наводи на претпоставку да су вест можда протурили и комунисти, којима би свакако највише одговарао сукоб четника и добровољаца. Протурањем ове вести комунисти би окренули народ против четника и добровољаца, а још више против Немаца који би за убијеног добровољца стрељали 100 српских глава.

Да би се ситуација после овог сукоба четника и добровољаца и наводно „осветничких“ претњи Булића смирила, званичне власти у Чачку су известиле Београд да су овај напад извршили партизани са Раденком Мандићем на челу.²²³ На смиривању ситуације је радио и Драгутин Булић. Овај сукоб су искористили Немци и 2. јуна 1942. године су разоружали и ухапсили део људства Седмог добровољачког одреда.²²⁴ Ухапшени добровољци су спроведени у Ужице, где је један део и стрељан. Међу стрељанима су била и два добровољца из Чачка, Бранко Теодоровић и Јован Мацаревић.²²⁵ Драгутин Булић је тврдио да је за ове акције Немаца знао збораш Срећко Симеуновић – Хаос али да није интервенисао. Због тога је Булић, у писму од 15. јуна 1942. године старешинству ЗБОР-а, тражио да се Срећко Симеуновић избаци из покре-

222. ИАЧ, збирка НОП, К-2, Реферат о стању и приликама у округу краљевачком 1941 – 1944, стр. 26 – 27.

223. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 218.

224. Б. Карапантић, *нав. дело*, стр. 326.

225. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 100.

та.²²⁶ На другој седници среског одбора ЗБОР-а у Чачку, 21. јула 1942. године, донесена је једногласна одлука да се у општем интересу ЗБОР-а искључи Срећко Симеуновић – Хаос.²²⁷

Својим радом Драгутин Булић је посебно сметао четничком покрету, и због тога су га ставили под слово „З”.²²⁸ Четничка тројка убија Драгутина Булића 30. јула 1942. године у центру Чачка.²²⁹ Лист „Наша борба”, поводом убиства Драгутина Булића 2. августа 1942. године, преноси изјаву Димитрија Љотића: „Јавише ми да је данас, 30. јула, тек што је весео јавио својим друговима у Београду, да је свршио преговоре који воде сигурној народној слози,²³⁰ враћајући се кући, сину своје јединцу, пао у Чачку, изрешетан револверским мецима... Знали смо сви ми како је његов положај опасан. Молили смо га да се склони, да пређе у друго место... Говорио је: Ја вршим своју дужност. Никоје зла не чиним. Помажем своје народу. Учим га истини и правоме путу...”²³¹ На сахрани у Чачку, од Драгутина Булића су се опростили Димитрије Љотић, Михаило Олћан, представници Српског добровољачког корпуса, команданти Трећег, Шестог, Седмог и Десетог одреда, као и збораци из Краљева и Пожеге. На сахрани је говорио Димитрије Љотић, величајући Булића као свог најоданијег сарадника и „великог Србина и правог хришћанина”, који је попут средњевековних крсташа „водио борбу против некрста у славу Христову”.²³²

Четнички покрет признаје извршење атентата на Булића, што је и доказано. Међутим, извесну забуну у вези са убиством Булића унели су комунисти, јер су на списку „народних непријатеља” који су после рата направили, присвојили убиство као своје дело.²³³

Немачки окупатор је имао високо мишљење о Булићу. У једном извештају немачке команде из Чачка од 27. маја 1942. године о Булићу пише следеће: „Он је изврстан националиста, чврстог карактера, некористољубив, праведан, али мало више темпераментан, због чега често, без своје кривице, доживљава непријатности, иако оно што чини чини само из велике љубави према свом народу и отаџбини, жртвујући при

226. Исто, рег. бр. 98.

227. Исто, рег. бр. 102.

228. Б. Слијепчевић, нав. дело, стр. 453 – 454.

229. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 226; Зборник НОР-а, XIV, књ. 1, Београд, 1981, стр. 765 – 775.

230. Мисли се на убиство 4 српских добровољаца. Драгутин Булић је радио на смиривању и смањењу тензија између четника и добровољаца.

231. „Наша борба”, 2. август 1942, стр. 1, препис.

232. М. Стефановић, *Профацистичка организација ЗБОР Димитрија Љотића 1934 – 1945. Докторска теза*, стр. 627.

233. ИАЧ. фонд Окружни НОО – Чачак, К-1, рег. бр. 20/45, списак народних непријатеља, Булић се налази под ред. бр. 146.

том себе и своју породицу и стављајући чак сопствени живот на коцку.²³⁴

После убиства Драгутина Булића, среска организација ЗБОР-а у Чачку је знатно ослабила. Већи део чланова је ступио у добровољачке одреде, а неки одлазе на рад у Завод за принудно васпитање, у Смедеревској Паланци. Као васпитачи у Заводу су радили следећи чланови ЗБОР-а из Чачка: Павле Никитовић, Богдан Ћосић, а повремено су држали предавања и протојереј Алекса Тодоровић и свештеник Милан Јанићијевић.²³⁵ Треба истаћи да је положај васпитача у Заводу био исти као и питомаца, што се може видети из писма Богдана Ћосића од 11. јуна 1944. године, упућеном његовим родитељима, у коме тражи помоћ у храни и новцу: „Највише ми треба због хране. Храна је сад при измаку и стално пасуљ па мора нешто и да се купи, а скупо је... Пакет ми пошаљите што пре, а пара мало ако будете имали.“²³⁶

У Чачку је од старијих збораша остао само Срећко Симеуновић – Хаос, који је одлуком месне организације избачен из покрета 21. јула 1942. године. Положај преосталих чланова у Чачку је био неповољан. Немци су крајем новембра у Трбушанима ухапсили Радојка Миловановића, члана покрета, и 22. јануара 1943. године депортовали за Београд под сумњом да је комуниста.²³⁷ Велике неприлике преосталом чланству је чинио Срећко Симеуновић – Хаос. У извештају од 28. маја 1943. године за њега је написано да „својим радом у име Збора такву бламажу на Збор навлачи да ће бити тешко углед, који је захваљујући раду његовом и њему сличних пре њега, повратити.“²³⁸ Иако је у наведеном извештају приказан као негативна личност, Срећко Симеуновић је у августу 1943. године спасио становништво Јездине од бугарских репресалија. Наиме, после убиства једног бугарског војника од стране четника, Бугари су извршили рацију у Јездини 14 – 15. августа и при том су убили неколико лица. Интервенцијом Срећка Симеуновића – Хаоса, народ је спасен од даљих одмазди.²³⁹ Убрзо после тог догађаја, 15. септембра 1943. године, Срећко Симеуновић је изабран за председника чачанске општине. На збору у Чачку, 23. септембра 1943. године, од народа је

234. ИАЧ, Зборка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 96 (документ је на немачком језику, превод аутора текста).

235. М. Стефановић, *Профацијоничка организација ЗБОР Димитрија Љошћина 1934 – 1945. Докумсрска теза*, стр. 661 – 662, 665.

236. Писмо Богдана Ћосића од 11. јуна 1944. године у власништву породице Ћосић, Чачак.

237. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 114.

238. Исто, рег. бр. 115.

239. Недељко Јестић, *Хроника Јездине*, Чачак, 1974, стр. 165.

тражио подршку и моралну помоћ.²⁴⁰ На тој дужности није остао дуго, јер су га четници Милутина Јанковића убили 7. октобра 1943. године у селу Ртарима.²⁴¹

Да би се отклонили повремени сукоби између Недића и Љотића с једне стране и Драже Михаиловића с друге стране, постојало је расположење да се организује њихов сусрет, да се договоре о свим спорним питањима и да се нормализују односи. Четнички командант за чачански крај Предраг Раковић јавио је Дражи Михаиловићу 11. фебруара 1943. године да се његов човек Чедо Вујовић састао са Димитријем Љотићем и договорио да се организује један састанак на нивоу високих делегата.²⁴² Састанак је одржан маја 1943. године у околини Чачка и постигнут је начелни споразум о прекиду непријатељства.²⁴³ Преговори око састанка Димитрија Љотића и Драже Михаиловића су се отегли до септембра 1943. године. Нови састанак је уговорен за октобар 1943. године и одржао би се у Ужицу, али је отказан јер је четнички командант капетан Радовић зв. Кондор спремао заседу за Димитрија Љотића.²⁴⁴ Иако споразум није био постигнут, четници и добровољци заједничким снагама одбијају напад партизана на Србију 30 – 31. марта 1944. године у долини Ибра.²⁴⁵ Веза је поново успостављена маја 1944. године. У близини Чачка, у селу Брђани, 17. маја 1944. године одржан је састанак Димитрија Љотића и Бошка Костића са генералом Мирославом Трифуновићем Дроњом, командантом ЈВуО за Србију. После тродневних преговора дошло је обједињавање свих националних снага и до одговарајућег координирања политичких задатака у духу заједничког антикомунистичког фронта.²⁴⁶ Почетком септембра 1944. године на позив Предрага Раковића, Димитрије Љотић долази у село Теочин код Равне Горе, да би се састао са Дражом Михаиловићем. Овај састанак је отказао Дража Михаиловић због надирања партизанских снага.²⁴⁷

Црвена армија на позив Тита улази у Србију септембра 1944. године, и тиме је судбина земље била запечаћена. У селу Прањани код Чач-

240. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 286.

ИАЧ, збирка НОП, К-2, реферат о стању и приликама у округу краљевачком 1941 – 1944, стр. 126.

241. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 288.

ИАЧ, Недићева збирка докумената, плакат немачког команданта поводом убиства Срећка Симеуновића.

242. М. Бојић, нав. дело, стр. 189.

243. Бошко Костић, *За историју наших дана*, Лил, 1949, стр. 106 – 111.

244. М. Бојић, нав. дело, стр. 190.

245. М. Стефанови, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 266.

246. Бошко Костић, *За историју наших дана*, стр. 151 – 152.

247. М. Бојић, нав. дело, стр. 196.

ка, 6. септембра 1944. године, Дража Михаиловић доноси одлуку о обједињавању свих националних снага и њихово ступање у ЈВуО.²⁴⁸ Пресудна битка између ЈВуО и партизанских снага се одиграла 9. септембра 1944. године на Јеловој Гори.²⁴⁹ Националне снаге су поражене, чиме су омогућили власт комунистима у Србији. После пораза четничке снаге се повлаче за Босну, а СДК после одлуке своје команде за Словенију. Са Српским добровољачким корпусом (СДК) повлаче се и чланови ЗБОР-а из Чачка. Из Словеније, један део СДК се 1. маја 1945. године повлачи за Италију и предаје „савезницима”, а II, III и IV пук се предаје Енглезима 12. маја 1945. године у Аустрији. После преговора са новим властима Југославије, Енглези предају добровољце партизанима 23. маја 1945. године, који су их 29. маја 1945. године стрелили у Кочевским шумама, у Словенији.²⁵⁰

Међу стрелицима у Кочевју били су и добровољци из Чачка, Милан Мајерхофер и Богдан Ђосић.²⁵¹ Обрачун са добровољцима по много чему носио је лични печат и заправо био је наставак идеолошког сукоба још из времена пре Другог светског рата.²⁵² Кочевску трагедију избегли су следећи добровољци из Чачка: др Ненад Милојевић, Радоња Петровић, Милоје Симовић и Велизар Ђосић. Већи део чланова ЗБОР-а и Српских добровољаца из Чачка је по завршетку рата наставио живот у емиграцији, а мањи део који је остао у земљи преживљавао је судбину као и други комунистички неистомишљеници.

ЗАКЉУЧАК

Последице грађанског рата „који нигде у Србији није био тако заострен као у чачанском крају”,²⁵³ захтева објашњења и објективну научну критику многих догађаја, личности и стратегију три завађена и идеолошки непомирљива покрета. Трагедија „ратних игара” у чачанском крају је до сада приказивана само из угла победника – комуниста. Будући да су збораше комунисти сматрали за своје највеће и најокорелије непријатеље, због њихове идеолошке свесности, није ни чудо што

248. Исто, стр. 196.

249. Исто, стр. 197.

250. Исто, стр. 232 – 234.

251. Б. Каранавић, нав. дело, стр. 336.

252. По изјави Велизара Ђосића, преживелог из Кочевских шума, његовог брата Богдана Ђосића је убио лично Слободан Пенезић – Кривч. Као разлог наводи њихов предратни сукоб из учитељске школе у Ужину, али и чињеницу да је његов брат био васпитач у Заводу у Смедеревској Пачанци, у коме је као питомица била и рођена сестра Слободана Пенезића, Марина. (Изјава Велизара Ђосића дата аутору текста 12. септембра 1996. године; М. Војић, нав. дело, стр. 240).

253. Др Драгољуб Јовановић, *Људи, Људи...* књига 1, Београд, 1973, стр. 251.

их је локална историографија највише оцрнила и етикетираола као фашисте, издајнике, петоколонаше и учеснике у масакру свога народа.

У политичком деловању чачанских збораша битна су два периода: први, од постанка до априлског рата, и други, период окупације. Подела је извршена праћењем развоја и активности ЗБОР-а, али и комуниста на основу кога су збораша, нарочито за време окупације, одређивали своје ставове и активности. Рад има празнина, превасходно за период од сламања устанка до октобра 1944. године, јер је извесна документација и даље недоступна за истраживачки рад.²⁵⁴

Заступање идеје сталешко-корпоративне државе и враћање на идеализовано патријархално друштво, засновано на традиционалним моралним принципима и чврстим друштвеним оквирима, насупрот либералној демократији, није нашло потпору код становништва чачанског краја. Мале материјалне могућности, као и непостојање харизматичне личности покрета у Чачку, такође су пресудно утицали на неуспех. Најзначајније личности покрета у предратном периоду су били адвокат Раденко Лазовић, судија Драгутин Модерчин и свештеник Другутин Булић. Имали су мали број чланова, али карактеристично је да су, поред сељака, радника, солунских ратника, окупљали интелектуалну елиту Чачка и велики број свештеника.²⁵⁵ Два пута излазе на изборе, са катастрофалним резултатима.

Разлоге за неуспех треба тражити и у непријатељству и перманентном гоњењу покрета од стране власти, мржње удружене опозиције и комуниста. У нападу на чачанске збораше посебно су се истицали комунисти, који су им насилно прекидали политичке скупове, физички и оружаном атаковали на чланове, које су називали фашистима. Физичким насиљем, главном одликом фашизма и комунизма, чачански збораша се нису служили. Активност покрета је нарочито порасла пред сам рат, нарочито у раду са омладином. У чачанској гимназији једино су се омладинци ЗБОР-а супростављали разорној комунистичкој делатности. Корене њиховог обостраног сукоба и „рата до истребљења” треба тражити у предратном периоду. Антикомунистички став чачанских збораша је пред почетак рата наишао на веће симпатије, али је забрана покрета крајем 1940. године онемогућила експлоатацију повећане популарности.

254. Скупни досије бр. 7613, обрађивач Миодраг Луковић, 22. септембар 1960. године.

255. Горан Давидовић, *Активност Југословенског народног покрета „ЗБОР” у чачанском крају 1935 – 1945. године* (дипломски рад одбрањен на катедри за Историју Југославије на Филозофском факултету у Београду јануара 1998. године), списак чланова ЈНП „ЗБОР” и добровољаца из Чачка и околине, стр. 37 – 42.

Избијањем рата, чачански зборашки масовно учествују у одбрани земље од нациста. Велики број чланова је заробљен и интерниран у немачке логоре. Окупацију земље чачанска организација ЗБОР-а је дочекала организационо и бројчано десеткована.

Сломом и окупацијом земље наступа један тежак и незахвалан период рада за ЗБОР, који тада престаје да се понаша као класичан политички покрет. У ситуацији у којој се налазио српски народ после окупације, окружен са свих страна непријатељима и издан од „савезника“, требало је изабрати најреалнију и за српски народ најкориснију стратегију. Став према окупатору су одредили тек после добијања извештаја са терена од својих организација. Преостали чачански зборашки су у скалду са директивама руководства покрета слали извештаје о стању на терену и расположењу народа, као и о појачаним активностима комуниста. За збораше, политика под окупацијом је била јасна, непромењена и реална: требало је после слома сачувати српски народ и због тога сарађивати чак и са окупатором. Окупација је била стварност и они су полазили од те стварности. Евентуално дизање устанка би било погубно по народ, што се и обистинило. „Колаборација из нужде“ је правдана биолошким опстанком српског народа. Пуна подршка Комесарској управи, Недићевој влади, стварање СДК, тражење компромиса са Дражом Михаиловићем, бескомпромисна борба са комунистима и сталне интервенције код немачког окупатора, биле су основне акције усмерене ка том циљу.

Став покрета спроводили су и чачански зборашки. Код народа нису били омиљени, јер су били оптужени као петоколонаши и немачки плаћеници. Предратни сукоб са комунистима је за време окупације добио стравичне размере. У својим извештајима у првим данима окупације, зборашки су говорили да су комунисти у Чачку једино друштво немачким војницима и да постоји опасност од комунистичке акције. Комунисти, на свом путу освајања власти, организују групе за ликвидације зборашки и у томе су у знатној мери и успели. Избијањем устанка, чачански зборашки устају против „непромишљене акције“ четника и партизана, који нису марили за немачке одмазде над цивилним становништвом. У томе је нарочито предњачио „ратни злочинац“ Драгутин Булић, који је у неколико наврата спасао град од масовних немачких одмазди.

За све време окупације чачански зборашки учествују у општинској власти, али нису били њени главни носиоци. Њихова политика самопонижења, међутим, није била омиљена код народа како због комуни-

стичке пропаганде тако и због велике популарности четничког покрета у чачанском крају. Најзначајнија личност чачанских збораша у периоду окупације је био свештеник Драгутин Булић. Због свог темперамента и нарави, код народа није био омиљен. Често су његове речи и дела погрешно схватани. Посебно је сметао четницима, и поред чињенице да је стално покушавао да са њима успостави сарадњу у циљу заједничке борбе против комуниста. На крају је од четника и убијен, јула 1942. године. Ликвидацијом Драгутина Булића, четници су у потпуности елиминисали утицај збораша у Чачку.²⁵⁶

Поред нетрпељивости народа, комуниста и четника, и немачки окупатор није био благонаклон према чачанским зборашима. Пребацивали су им да су монархисти и велики хришћани, па су их често хапсили. Међутим, трпели су их и користили због њихове ефикасности у борби против комуниста, јер им је више одговарало да гину српски добровољци него немачки војници. Зборашима је то и одговарало, јер су тако спречавали немачке колективне одмазде.

Поставља се питање да ли су радили у интересу народа. Колаборација збораша била је један морални напор самосавлађивања, самопонижавања за интерес српства. То понижавање било је, национално одмеравањем, морално много вредније од заговарања верности „савезницима” којих, што се на крају и обистинило, није ни било. Захваљујући зборашима, Чачак је мимоишла судбина Краљева, Крагујевца и Мачве. „Зло су нанели” добру тежећи и доживели су судбину коју нису заслужили.

YUGOSLAV NATIONAL MOVEMENT 'ZBOR' (ASSEMBLY) IN THE ČAČAK REGION - 1935-1941

YNM 'ZBOR' was a tightly organized and disciplined minority movement with specific ideological and political determination, differing in its style from the customary, Serbian political tradition. In the present literature, excluding emigrant, YNM 'ZBOR' was, without exception, assessed as a pro-fascist movement. Although the movement was fighting for class monarchy and against liberal democracy, its identification with pro-fascist movements in Italy and Germany is not justifiable.

²⁵⁶ *Зборник НОР-а XIV*, књ. 1, Београд 1981, стр. 765 – 775; Извештај поручника Предрага Раковића из прве половине децембра 1942. године Дражи Михаиловићу.

'ZBOR' was not for joining the Tripartite Alliance. It struggled for neutrality of the Kingdom of Yugoslavia. If German like-minded persons and hirelings had been in question, they would surely have striven for joining the Alliance. The attitude towards the Tripartite Alliance was changed only after its signing. They asked for conformation with the contract, since any, possible change would be fateful for the country, which happened in the end.

They always fought for united Yugoslavia, contrary to the tendencies of revisionists and separatists in the country. However, mainly Serbs, primarily religious peasants - members of the Orthodox church, voted for YNM 'ZBOR'. Dimitrije Ljotić was indisputably a very religious man, which does not conform with the classical picture of a fascist leader.

YNM 'ZBOR' was also labelled a fascist movement due to hatred towards communists, who during the pre-war period always attacked assembly members. However, the members avoided resorting to physical aggression - classical weapon of fascism, as well as of communism.

The following two periods are crucial for the political activities of the movements in Yugoslavia and, likewise, in the Čačak region: the first, which encompasses the period from the movement formation up to the April war, and the second - from 1941 up to 1945.

In the pre-war period, the movement strove and politically fought for class monarchy and centralized Yugoslavia. It had twice appeared at the parliamentary elections, but no representative place was won. They had insignificant number of members and sympathizers in the Čačak region, as well as low number of voters at the elections. During this period, a lawyer Radenko Lazović was a leader of 'ZBOR' in Čačak. Nevertheless, the movement was active, but with no significant influence in the Čačak region.

During the country occupation, YNM 'ZBOR' ceased to act as a classical, political movement with its propaganda and aims. It joined collaboration, assuming that it was of interest for the Serbs. That was done according to the assessment that the world conflict would not be solved in Serbia and on the Balkans and that any uprising would be superfluous and fateful for the Serbs. Hence, a thorough support to the Commissar Administration, the Government of Nedić, formation of Serbian volunteer corps, asking for vivendi mode with Draža Mihailović movement, unyielding fight against communists and intervention with German occupier were the major directives of the assembly.

The members of the assembly in Čačak acted according to the aforementioned aims and tasks. However, they were not popular and considered to be the fifth column and German hirelings. Besides these accusations, these members had in several occasions rescued the population of the Čačak region from German reprisal. The priest Dragutin Bulić, a war criminal, particularly excelled in it. During the German occupation, Čačak avoided destiny of Mačva, Kraljevo and Kraguje-

vac, primarily owing to the members of the assembly and Dragutin Bulic. 'Evil was done', while they looked for good and they experienced destiny which they had not deserved. Future might be somewhat more merciful.

Goran Davidović

„ZBOR” – MOUVEMENT NATIONAL YOUGOSLAVE DANS LA RÉGION DE TCHATCHAK ENTRE 1935 ET 1941

Le mouvement national yougoslave, appelé „Zbor” (Rassemblement) était un mouvement minoritaire, caractérisé par une organisation ferme et une discipline strictement observée; il suivait une ligne idéologique et politique bien précise et, par le style de sa présentation dans le public, contrastait avec la tradition politique serbe. Dans la littérature publiée jusqu'ici, – exception faite pour celle qui a paru à l'étranger – le Zbor était taxé, en règle générale, de mouvement profasciste. Malgré le fait qu'il luttait pour une monarchie fondée sur un système d'organisations de divers métiers et professions, rappelant celui des corporations mussoliniennes, et qu'il s'opposait à la démocratie libérale, cela ne pourrait nullement être une raison pour l'identifier aux mouvements fascistes d'Italie et d'Allemagne.

Le Zbor ne s'employait pas pour l'adhésion du pays au Pacte tripartite, mais pour une politique de rigoureuse neutralité du Royaume de Yougoslavie. Si ses membres avaient partagé les vues des Allemands et s'ils avaient été leurs mercenaires, ils auraient probablement opté pour le pacte avec l'Allemagne. Leur position à l'égard du Pacte tripartite ne changea qu'après la signature de celui-ci par le gouvernement yougoslave; désormais ils insistèrent sur l'observation de cette convention, affirmant que tout changement de position éventuel aurait des conséquences fatales pour le pays, ce qui finit par s'avérer exact.

Les membres du Zbor avaient toujours lutté pour une Yougoslavie unitaire, contrairement aux forces révisionnistes et séparatistes, présentes dans le pays. Le fait est que le Zbor enlevait surtout les suffrages des Serbes, dont, en particulier ceux des paysans croyants, orthodoxes. Le fait est, également, que Dimitri Ljotić était un homme très croyant, ce qui le distinguait radicalement des chefs fascistes.

Le Zbor était taxé de fascisme à cause, entre autres, de sa haine pour les communistes qui, dans l'entre-deux-guerres ne cessaient de le dénigrer. Au cours de cette période, les membres du Zbor ne pratiquaient pas l'agression physique, arme classique du fascisme, comme d'ailleurs du communisme aussi.

L'action politique du Zbor en Yougoslavie et, par conséquent, dans la région de Tchatchak aussi, pourrait être divisée en deux périodes essentielles – la première, comprise entre la fondation de ce mouvement jusqu'à la guerre d'avril et, la seconde, celle des années de la guerre qui dura de 1941 à 1945.

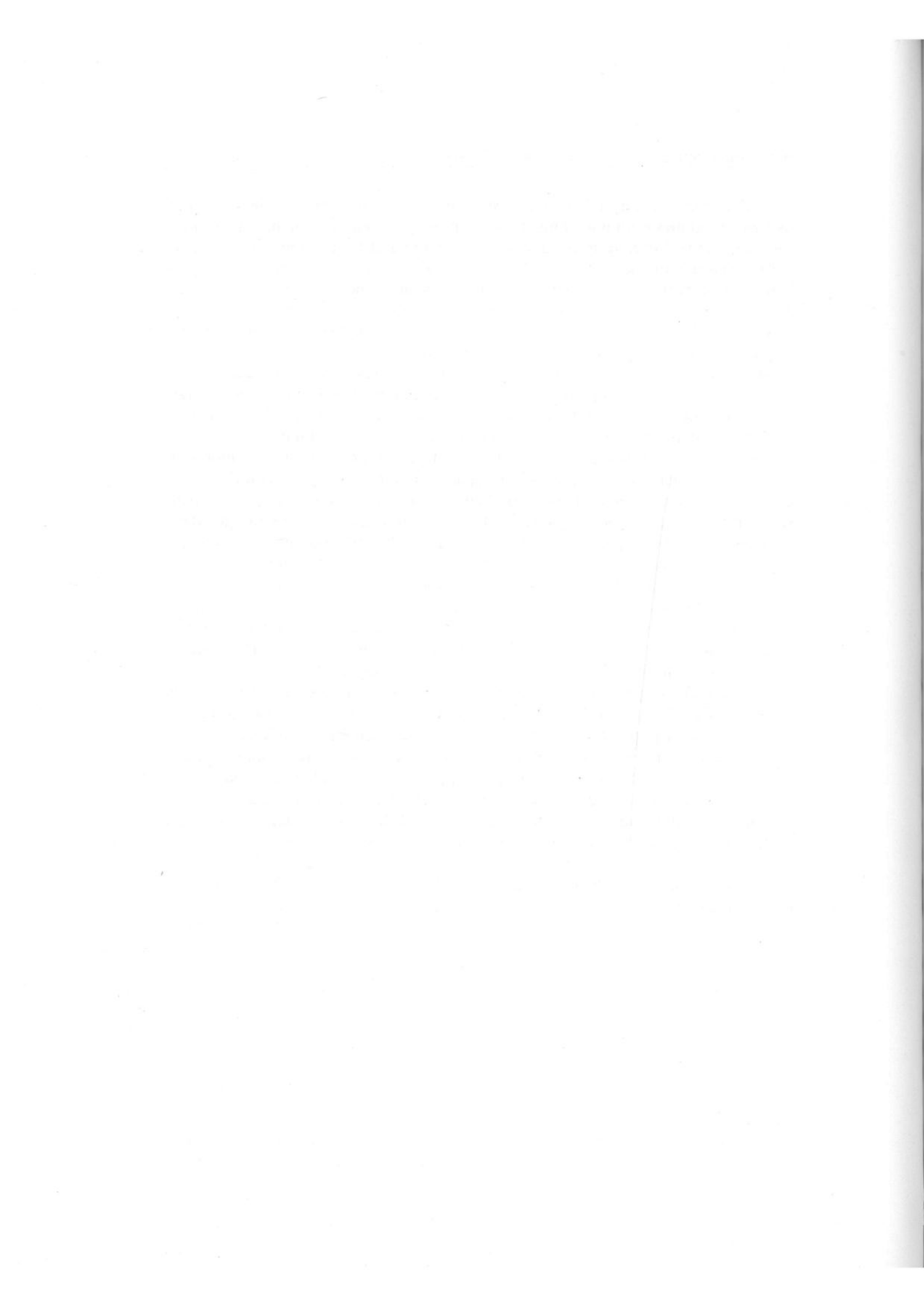
Au cours de l'avant-guerre, le mouvement s'employait et luttait par des moyens politiques pour une Yougoslavie centralisée et pour une monarchie fondée sur un système d'organisations dont chacune réunissait les personnes d'un même métier ou d'une même profession. Deux fois le Zbor se présenta aux élections parlementaires, mais sans réussir à obtenir un seul mandat. Dans la région de Tchatchak le nombre de ses adhérents et de ses sympathisants était minime et, par conséquent, le nombre de leurs votants aussi. La ramification de ce mouvement, dirigée à Tchatchak par l'avocat Radenko Lazović, déploya une vive activité et, néanmoins, elle n'influença guère la population de la région en sa faveur.

Au cours de l'occupation du pays par les Allemands, le Zbor cessa d'agir comme un mouvement politique classique, faisant de la propagande en vantant son programme politique. Le mouvement commença à collaborer avec les Allemands, convaincu d'agir dans l'intérêt du peuple serbe. Cette collaboration était justifiée par leur optique, selon laquelle le sort du conflit mondial ne se déciderait pas en Serbie ni dans les Balkans et que toute révolte contre l'occupant serait inutile et néfaste au peuple serbe. Les chefs du Zbor considéraient que, dans les conditions créées par l'occupation du pays, l'objectif principal à poursuivre consistait à conserver biologiquement le peuple serbe. Par conséquent, l'essentiel de l'action du Zbor devait reposer sur les tâches suivantes: soutien absolu à l'administration du Commissariat, au gouvernement du général Nedić; formation d'un corps de volontaires militaires serbes; établissement d'un modus vivendi avec le mouvement de Draža Mihajlović; lutte intransigeante contre les communistes et interventions auprès de l'occupant en faveur des Serbes.

C'est en se proposant ces mêmes objectifs et tâches qu'agissaient les membres du Zbor de Tchatchak, eux aussi. Cependant, ils n'avaient pas la sympathie de la population qui voyait en eux des mercenaires allemands et la Cinquième colonne. En passant outre à toutes ces accusations, ils s'employèrent à plusieurs reprises pour soustraire la population aux représailles allemandes. Le rôle principal fut joué dans ce sens par le prêtre Dragutin Bulić. Pendant l'occupation allemande de la Serbie, la ville de Tchatchak échappa au sort qui frappa la région de Mačva et les villes de Kraliévo et Kragouievatz, grâce surtout aux membres du Zbor et à Dragutin Bulić.

En cherchant à faire du bien, „ils ont fait le mal” et ils ont subi le sort qu'ils n'avaient pas mérité. L'avenir sera peut-être plus clément à leur égard.

Goran Davidović

Кап. Буда Никић,
као потпоручник

Сахрана проф. Драгутина Булића

Д. Љотић испред чачанске цркве на Булићевом спроводу

На челу поворке М. Олјан, Д. Љотић и С. Керчки

Обред у Штабу СДК. Прота Алекса пали свећу.

Ппор. Мића Мајерхофер

П. Никитовић, С. Контић

М. Мајерхофер и четнички наредник